

FILOLÓGIA
I.

Sorozatszerkesztő:
Déri Balázs és Kulcsár Szabó Ernő

Filológia –
interpretáció –
médiatörténet

Szerkesztette:
Kelemen Pál, Kulcsár-Szabó Zoltán,
Simon Attila és Tverdota György

Ráció Kiadó
Budapest, 2009

Tartalom

A kötet a 2006 TKI251 számú *Filológia mint kultúrtechnika* pályázat keretében készült az Általános Irodalomtudományi Kutatocsoport műhelyében

<i>Előszó</i>	9
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ A hermeneutikai kolosszus és a mediális megkülönböztetés – avagy szövegtudomány-e (még) a filológia?	13
FEHÉR M. ISTVÁN Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció	56
KELEMEN PÁL Gyűjtés, tervezés, építkezés	152
KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN Filológia az irodalom előtt?	222
MOLNÁR GÁBOR TAMÁS Filológia, pedagógia és „kritikai gondolkodás” az irodalomelméletben	251
SIMON ATTILA Az antikvitás érzéki hagyománya	280
ACÉL ZSOLT Szó és írás a római költészetben	312

© Szerzők, 2009

© Ráció Kiadó, 2009

TAMÁS ÁBEL	
Az olvasás veszélyei és a filológia oltalma.....	327
DÉRI BALÁZS	
Prudentius úja a kánonba.....	342
BÁRCZI ILDIKÓ	
A hipertextualitás mint a késő középkori prédikációs hagyomány működésének kulcsa.....	361
KECSKEMÉTI GÁBOR	
A konstitutív filológia a kora újkorban.....	375
LACZHÁZI GYULA	
Tekintet és médiumok a kora újkorban.....	385
FRIED ISTVÁN	
Az Egyetemes Philológiai Közlöny indulása (1877–1886).....	401
VADERNA GÁBOR	
A törvénytelen gyermek.....	419
HANSÁGI ÁGNES	
Regényfilológia = könyvfilológia?.....	434
BÓNUS TIBOR	
Az olvasás optikája.....	461
TVERDOTA GYÖRGY	
„K betűkkel szól keményen...”.....	546
KABDEBŐ LÓRÁNT	
Titkok egy élet/műben.....	558
BARTAL MÁRIA	
Lamo Ameni kézírása, avagy a <i>Három veréb hat szemmel</i> magyarázó jegyzeteiről.....	651
HÁRS ENDRE	
Herder médiumai.....	675
LÓRINCZ CSONGOR	
<i>A monda (Sage)</i> mint szövegfogalom Heideggernél.....	702
Névmutató	765

FEHÉR M. ISTVÁN

Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció

A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái

A hagyományos (pozitívista) felfogás szerint a humántudományi munka sorrendje két egymásra épülő lépésben artikulálódik. Első lépésben megállapítjuk a szöveget, azaz a fennmaradt vagy felkutatott szövegváltozatokat kritikailag összevetjük abból a célból, hogy egy lehetőleg végleges, kanonikus változatot hozzunk létre vagy rekonstruáljunk, s ez volna a filológia feladata. Második lépésben következik az interpretáció (hermeneutika), azaz a filológiai munka eredményeként megállapított-előállított szövegváltozat különböző szempontok szerinti értelmezése. Ebben a felfogásban a filológia megelőzi a hermeneutikát, s jól láthatóan elválik tőle, az értelmezés pedig a filológiai munka eredményeire épül. Ez a tetszetős (ideáltípus) séma egyes – szerencsés – esetekben működhet ugyan, ám jelentős gondolkodói életművek (történeti-kritikai) kiadásának sajtó alá rendezésekor számos esetben csődöt mond. Többnyire ugyanis a szöveg-megállapítás sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben zajlik. Hegel esetében például úgy tűnik, egyenesen fordított volt a helyzet: a mai Hegel-kutatás mértékadó nézete szerint a Hegel-tanítványok saját Hegel-képük (Hegel-interpretációjuk) alapján szerkesztették és adták ki a szövegeket. Szövegkritika, interpretáció és kiadástörténet viszonyát a következőkben esettanulmányok tükrében vizsgálom, a jelentős gondolkodói életműkiadások közül elsősorban a Hegel- és Heidegger-kiadás tanulságai alapján (kitekintéssel Kantra, Fichtére, Schellingre, Husserlre és Gadamerre).

I.

I. 1. Amikor a második világháború után a német idealizmus kiemelkedő gondolkodóinak új életmű-kiadásai tudományos feladatként egyre határozottabban körvonalazódtak, az új kiadások szükségességére vonatkozó megfontolások értelemszerűen újra és újra a kiadástörténetre való kritikai reflexió körébe ágyazva jelentek meg. Hegel esetében a kiadástörténetre való kritikai visszatekintés hozzátétőleg a következő öszszegző képet nyújtotta.¹

Hegel maga életében csupán kevés művet jelentetett meg. Folyóiratokban elszórt kisebb írásokat, recenziókat leszámítva, önálló, kidolgozott, sajátos értelemben könyvnek nevezhető munkája csupán kettő van: a *Fenomenológia* és a *Logika*. Az *Enciklopédia* és a *Jogfilozófia* csupán „alapvonalak”, „vázlatok”, melyeket hallgatói számára előadásaihoz mellékel; egyéb – történelemfilozófiai, esztétikai, vallásfilozófiai, filozófiai-történeti – előadásaihoz még ilyet sem adott ki. Műveit megfeszített munkával tanítványainak egy csoportja 1832 és 1845 között huszonegy kötetben rendezte sajtó alá.² Ez a mai szemmel nézve is bámulatos teljesítmény, mely a rákövetkező korok Hegel-képét messzemenően meghatározta, a kiváló Hegel-kutatonak, Friedhelm Nicolinnak, az 1958-ban létrehozott Hegel Archivum első vezetőjének a megfogalmazása szerint ugyanakkor sem az „egész” Hegelt, sem az „igazi” Hegelt nem tartalmazta.³ Egy másik szerző harminc évvel későbbi megfogalmazása szerint

¹ A következőkhöz lásd Lothar WIGGER, „75 Jahre kritische Hegel-Ausgaben: Zu Geschichte und Stand der Hegel-Edition”, *Pädagogische Rundschau* 41 (1987/1), 101–116, továbbá Christoph HEUFERICH, *G. W. Fr. Hegel*, Metzler, Stuttgart, 1979, 217–228. A Hegel-kiadás filológiai-hermeneutikai problémáival – elsősorban az *Esztétika* vonatkozásában – részletesebben foglalkoztam egyik tanulmányom filológiai függelékében: „Az eszme érzéki ragyogása». *Esztétika, metafizika, hermeneutika – Gadamer és Hegel*” = *Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet*, szerk. FEHÉR M. István – KULCSÁR SZABÓ Ernő, Osiris, Budapest, 2004, 294–326; az alábbiakban felhasználom e függelék egyes gondolatait.

² Ez „Az Elhunyt Barátainak Egylete által sajtó alá rendezett teljes kiadás” (*Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Vereweißten*) címet viseli, melyre az irodalomban „Freundesvereinsausgabe” megjelöléssel szokás hivatkozni. A következőkben e kiadásra FVA rövidítéssel utalok.

³ Friedhelm NICOLIN, „Probleme und Stand der Hegel-Edition”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* 11 (1957/1), 118.

A tanítványok Hegel-kiadása mögé való visszanyúlás azt a jogos törekvést jelenti, hogy a kompilációk alapját képező kéziratokat, feljegyzéseket, előadásjegyzeteket stb. amennyiben fellelhetők, önállóan dolgozzák fel és adják ki. Ismeretes módon azonban sok minden elveszett. Amiből a Hegel-tanítványok a Hegel által sajtó alá nem rendezett előadások köteteit összeállították, ma már nagy részben nem lelhető fel, így sok esetben nem lehetséges e kiadásokat szövegkritikailag felülvizsgálni, avagy egy új, alternatív szövegkritikai kiadással előlépni. Az elvet – a kompilációt – persze joggal lehet bírálni, s a mai filológiai tudományosság elvszerűen tartózkodik is tőle.

A tanítványok Hegel-kiadásának, az FVA-nak az alapját képező hegeli kéziratok ma fellelhető szűkös volta és a kompilációról való elvi lemondás azt eredményezte, hogy önálló hangúlyt kaptak a különböző hallványatok előadásai, a fennmaradt Hegel-kéziratok és a róluk készült hallgatói jegyzetek (*Mitschriften*, *Nachschriften*). A Hegel Archivum kezdetől fogva a mai napig szisztematikusan gyűjti mindkettőt: mind a fellelhető Hegel-kéziratokat, mind az előadásjegyzeteket. Ami az utóbbiakat illeti, a kilencvenes évekig különböző források hozzávetőleg százharminc *Nachschrift* létezéséről adtak hírt, ebből pedig az Archivum kilencvennek tudott a birtokába jutni.⁹

I. 2. E rövid beszámoló természetesen a Hegel Archivum önképét, visszapillantó önértelmezését közvetíti, összegzi. Négy évtized elteltével és a Hegel-kiadás azóta történt fejleményeire pillantva a következő kiegészítést fűzném a fentiekhez. Igaz lehet az, hogy a tanítványok Hegel-kiadása „sem az »egész« Hegelt, sem az »igazi« Hegelt nem tartalmazta”, ám fölöttébb kétséges, hogy a kettő közül bármelyik is reálisan kitűz-

⁹ „Fichte – Schelling – Hegel” = *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, szerk. Walter JAESCHKE – Wilhelm G. JACOBS – Hermann KRINGS, Meiner, Hamburg, 1987, 109. és Annemarie GETHMANN-SIEFERT, „Hegel Archiv und Hegel Ausgabe”, *Zeitschrift für Philosophische Forschung* 30 (1976/4), 610.

⁹ Lásd Wolfgang BONSTEPEN, „Berichten über Nachschriften zu Hegels Vorlesungen. Einleitung”, *Hegel-Studien* 26 (1991), 11. Vö. ugyancsak Otto PÖGGELER, „Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, *Hegel-Studien* 26 (1991), 122–124.

hető cél. Az „egész” Hegelről nem beszélve miben is állana az „igazi” Hegel? „Amit hegeli rendszerként ismerünk”, lehet „a tanítványoknak a műve [...] a »Hegel-iskola dokumentuma«; mégis kérdéses, negyven év Archivumbeli munka után, hogy a mai kor tud-e jobbat előállítani, tud-e valamilyen alternatív Hegel-kiadással előlépni. Ez a belátás egyébiránt a Hegel Archivumban is tudatosodik, s talán nem véletlen, hogy az »egész” vagy az »igazi” Hegelre vonatkozó, optimista önbizalmat sugárzó megjegyzések ma már nemigen kerülnek elő. Ami pedig a tanítványok Hegel-kiadásának kritikáját illeti: más dolog bírálni egy kompilációt azért, mert az kompiláció, és más dolog a kompiláció feloldásának igényével, az eredeti forrásokhoz való visszanyúlás beváltható ígéréttel fellépni; továbbá megint más azt a gyanút megfogalmazni, hogy a szerkesztők a kompilált részek közé oda nem tartozó, saját gondolatokat illesztettek, hogy a sajtó alá rendezés egyben erősen koncipiált átírás is.

A hegeli életmű kiadásának történetét, nehézségeit és mai állapotát még számos fontos vonatkozásban lehetne részletezni és elmélyíteni – némely vonatkozásra nemsokára visszatérek –, jelen tanulmány szempontjából mindenesetre az eddigiek is elegendő alapot nyújthatnak néhány következtetés levonásához. Kiinduló tézisünk úgy hangzott, hogy a sajtó alá rendezés filológiai munkája, a szövegmegállapítás sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben zajlik, s az eddigi összegzés remélhetően megfelelőképpen illusztrálta e tényt. Már maga a – magyarban kissé meghökkentően, mindenesetre szokatlanul csengő – „kiadáspolitika” kifejezés is előzetes értelmezésre – alkalmasint igen határozott prekoncepciókra – utal. Levonható a következőket: nem csupán a Hegel-kiadás alakította a Hegel-képet, hanem fordítva is: a Hegel-kiadás már maga is meghatározott Hegel-kép alapján ment végbe; e kép raadásul nem csupán előzetes értelmezésen nyugodott, de előretérintve a jövő felé, meghatározott kultúrpolitikai célok és elvárások is kapcsolódtak hozzá. A filológiai munka nem csupán nem interpretációmentes térben, hanem – s ez a Hegel-kiadás sajátossága –, úgyszintén nem „kultúrpolitikamentes” térben zajlott.

I. 3. A történeti körülményeknek, e körülmények sajátos összefonódásának, konstellációjának – a mai napig sem teljes egészében feltárt – számba-

vétele nem csupán meghaladná jelen írásnak (nem utolsósorban szerzője kompetenciájának és kutatási területének) a kereteit, de az itt tárgyalt elvi kérdés szempontjából vélhetően nem is volna elsőrendűen releváns. Nem lesz azonban haszontalan legalábbis felsorolásszerűen áttekinteni őket. A tanítványok ama szinte üdvtörténeti küldetésstudata mellett, hogy Hegel földi életének váratlan bevégződését a gondolatok birodalmában való halhatatlanságának és örökkévalóságának a kezdetével kapcsolják össze, a berlini egyetemen elmondott gyászbeszédében a rektor és Hegel-tanítvány Marheineke Hegelt a megváltó Krisztushoz hasonlította, aki halála után szellemként visszatér közösségéhez, és a halállal elnyerte a feltámadást és az örök életet, Friedrich Förster pedig a maga gyászbeszédében amellett tett hitet: „Tanítását megőrizni, hirdetni, megszilárdítani: ez legyen mostantól fogva a mi hivatásunk”¹⁰ – hogy (másképp és prózáiban fogalmazva) korai és váratlan halála után a berlini kultúrpolitikai harcok közepette biztosítsák Hegel hírnevét és utóéletét¹¹ –, emellett nem kevésbé és vélhetően nem kisebb szerepet játszott a családnak, elsősorban az özvegynék, Marie Hegelnek a törekvése elhunyt férje hírének – kifejezett konzervatív szellemben történő – átörökítésére és biz-

¹⁰ Philipp Konrad MARHEINEKE, „Trauerrede. Worte der Liebe und Ehre, vor der Leichenbegleitung des Herrn Professor Hegel, im großen Hörsaal der Universität, am 16. November [1831] gesprochen” = *Hegel in Berichten seiner Zeitgenossen*, szerk. Günter NICOLIN, Meiner, Hamburg, 1970, 414–416. (*Philosophische Bibliothek*, 245.); Friedrich FÖRSTER, „Grabrede. An dem Grabe unseres Freundes und Lehrers, des ihm Gott ruhenden Königlichen Professors und Doktors der Philosophie Georg Wilhelm Friedrich Hegel am 16. November [1831] im Namen seiner Schüler und Freunde” = *Uo.*, 477: „Ő volt a mi segítőnk, megmentőnk és megszabadítónk [...] Tanítását megőrizni, hirdetni, megszilárdítani – ez legyen mostantól fogva a mi hivatásunk [Seine Lehre zu bewahren, zu verkündigen, zu befestigen, sei fortan unser Beruf]. Bár nem fog támadni Petrus a körünkben, ki önmagát az ő helytartójának nevezni merészelne, ám birodalma, a gondolat birodalma támadások közepette ugyan, ám ellenállás nélkül folyvást terjeszkedni fog.”

¹¹ A 19. század tízes–húsas éveinek porosz kultúrpolitikai törekvéseiről és Hegel berlini kinevezésének hátteréről lásd: *Hegel-Studien* Beiheft 22. (*Kunsterfahrung und Kulturpolitik im Berlin Hegels*). Innen elsősorban Hermann Lübke, „Deutscher Idealismus als Philosophie preussischer Kulturpolitik” és Walter JAESCHKE, „Politik, Kultur und Philosophie in Preußen” 3–27, 28–48. tanulmányára gondolok. Lásd még Hegel in *Berlin. Preussische Kulturpolitik und idealistische Ästhetik*, szerk. Otto PÖGGELER és mások, Reichert, Wiesbaden, 1981 (elsősorban Walter JAESCHKE – Kurt-Rainer MEIST, „Von Humboldt zu Altenstein”, 29–39).

tosítására, nem utolsósorban a család anyagi helyzetének a megszilárdítására és sógornőjének anyagi támogatására. A kiadás ügyét az özvegy minden késlekedés nélkül, energikusan vette kézbe; alig néhány nappal Hegel halála után már megalakult a „Baráti Egylet”, s még egy hét sem telt el, s a berlini Duncker kiadó máris előnyös szerződési ajánlatot tett az özvegynék a kiadásra. (Ennek értelmében az egész honorárium a családot illette meg, az egyes köteteket sajtó alá rendező tanítványok szinte kivétel nélkül megtiszteltetésként végezték feladatukat.)¹² A család, pontosabban az özvegy jelölte ki, melyik tanítvány mely köteteket rendezze sajtó alá, s adta egyúttal kölcsön a hagyatékból az ezekhez tartozó kéziratokat. A hagyatékból kiadandó írásokat az özvegy egyszersmind gondosan megrostálta; főképp a vegyes írásokat illetően szükséges – írta sógornőjének ezekben a napokban – segítenie annak kiválogatásában, hogy Hegel szellemében minek kell ebből a világ elé kerülnie, s minek nem. A fennálló érdeklődés gyors kielégítése elsőrendű feladat volt; először – nem véletlenül – a vallásfilozófia jelent meg, már a rákövetkező évben, 1832-ben, két kötetben közel ezer oldalon; a sajtó alá rendező Marheineke ekkoriban a berlini egyetem rektora volt, sok ideje alapos munkára nemigen lehetett.

Hogy az FVA maga is meghatározott Hegel-kép alapján ment végbe, már abból kitűnhet, hogy a kiadás nagyobbik részét kitevő előadások zárt rendszerre – pontosabban a rendszer egyes részeivé – komponálva kerültek sajtó alá. A fiatalkori kéziratok szinte teljesen kimaradtak, csak az került be a kiadásba, ami a rendszer felé vezető út részének számíthatott. A berlini előadások, s különösen az enciklopédikus rendszer ezzel szemben különféle kiegészítésekkel és toldásokkal felduzzasztva, erősen kibővítvé jelent meg. A zárt – és végleges – rendszer időtlensége dominálta a képet, ám magát a rendszert nem Hegel dolgozta ki s adta nyomdába – ez valóban a Hegel-iskola műve vagy „dokumentuma”. Ugyanakkor e kiadás alapozta meg Hegel hírért és filozófiájának máig tartó hatását.

A különböző Hegel-szövegkiadásokban a szerkesztői szándékok különbözősége mellett a filozófia történetileg változó önmegértése is tükrö-

¹² Lásd Christoph JAMME, „Editionspolitik. Zur »Freundesvereinsausgabe« der Werke G. W. F. Hegels”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* 38 (1984/1), 85–87. A következőkhöz: *Uo.*

zódik, írja Lothar Wigger.¹³ Hogy Hegel korában és különösképpen Hegel tanítványi körében a filozófia hegeli önértéke bizonyára mértékadó volt, aligha lehet túl kockázatos vagy merész állítás. Arra, hogy a tanítványok az FVA sajtó alá rendezésekor ilyenformán esetleg maguk is a hegeli filozófia szellemében jártak el, kínalkozik mármost egy – az irodalom által tudomásom szerint mindeddig nem kiaknázott – érdekes példa. A hegeli filozófiatörténet Schellingre vonatkozó fejezetében található né-mely markáns ítéletről van szó, olyan véleményről, mely korántsem ismeretlen, sőt más összefüggésben – különféle kommentárok kíséretében – főlöttébb gyakran idézik és fűznek értelmező megjegyzéseket hozzá.

Filozófiai fejlődésének útját Schelling a közönség előtt tette meg. Filozófiai írásainak sora egyúttal saját filozófiai fejlődésének története [...]. [E sor] nem a filozófia kidolgozott részterületeinek sorozatát tartalmazza a maguk egymásutánjában, hanem saját fejlődési fokainak sorozatát. Ha egy végső írásra kérdeznek, amelyben filozófiája leghatározottabb kidolgozása található, úgy egyetlen ilyen sem lehet megnevezni. [...] Későbbi műveiben minden írásban mindig újból előlről kezdte (sohasem állított fel teljesen kidolgozott egészet) [...]. Ezért aztán nem is tanácsos annak részletezésébe bocsátkozni, amit schellingi filozófiának neveznek [...]. Mert ez a filozófia még nem szervesen tagolt tudományos egész [...]. Ez a filozófia még fejlődőben van, még nem eredményezett érett gyümölcsöt [...].¹⁴

¹³ WIGGER, I. m., 101.

¹⁴ Georg Wilhelm Hegel, *Előadások a filozófia történetéről*, III., ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1977, 456–458; vö. még Uo., 479.: („Schelling hat seine philosophische Ausbildung vor dem Publikum gemacht. Die Reihe seiner philosophischen Schriften ist zugleich Geschichte seiner philosophischen Bildung [...] sie enthält nicht eine Folge der ausgearbeiteten Teile der Philosophie nacheinander, sondern eine Folge seiner Bildungsstufen. Wenn nach einer letzten Schritt gefragt wird, worin seine Philosophie am bestimmtesten durchgeführt darstellte, so kann man keine solche nennen. [...] In späteren Darstellungen fing er in jeder Schrift nur immer wieder von vorne an (stellte nie ein vollendet durchgeführtes Ganzes auf), weil man sieht, daß das Vorhergehende ihm nicht Genüge getan; und so hat er sich in verschiedenen Formen und Terminologien herumgeworfen. [...] Es ist daher auch nicht tunlich, da in ein Detail eingegangen werde über das, was Schellingsche Philosophie genannt wird, wenn es auch die Zeit erlaubte. Denn sie ist noch nicht ein in seine Glieder organisirtes Ganzes, sondern besteht mehr in einigen allgemeinen

A különböző értelmezések ezt a részt általában a Hegel–Schelling-vidéki szempontról kommentálják, abból a szempontból, vajon igaz-e, ami itt megfogalmazódik, érvényes-e Schellingre vagy sem – ha pedig igen, akkor lehet-e ezen elmarasztalással szemben felhozni valamit vagy sem. Minder az a szempontok – hogy igaz-e a hegeli jellemzés,¹⁵ hogy védhető-e Schelling vagy sem – számunkra jelenleg tökéletesen irrelevánsak. Miként irreleváns az is, hogy épp Schellingre vonatkoztatva fogalmazzunk meg e sorok. A lényeges az, hogy Hegel itt saját nézetét mutatja be arról, szerinte egy filozófiának milyennek kell lennie. A vázolt elvívás szerint első és alapvető követelmény a véglegesség, a lezárt rendszer – egy fejlődő, alakuló filozófia nem filozófia. Hegelnek saját filozófiai preferenciái fogalmazódnak meg itt, ezek pedig nem teszik lehetővé, hogy érteke legyen egy alakuló filozófiában rejlő értékek iránt. Számára egy alakulóban levő filozófia – egy filozófia, mely állandóan újra előlről kezd – nem egyéb, mint tökéletlen filozófia. A közönség elé akkor szabad voltaképpen csak kilépni, miután ez az alakulás már lezárult, s a végleges rendszer már maga mögött tudja. Az ekkor publikálható művekben – a művekben, melyeket alapjában véve csak ekkor és nem korábban szabadna publikálni – a végleges filozófia mintegy szétterül, kibontakozik, a szerves totalitás egyes tagjai kerülnek egymás után vagy egymás mellett kifejtésre – a kifejtés egymásutánisága, a kifejtendő részek kidolgozott-ságának foka, terjedelmi gyarapodása, növekedése azonban nem jelent immár magát a struktúrát érintő benső változást.

Momenten, die allein das sich gleich Bleibende sind. Diese Philosophie ist noch in der Arbeit ihrer Evolution begriffen, noch nicht zur reifen Frucht gezeitigt.” Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, III., kiad. Eva MULDENHAUER – Karl Markus MICHEL, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1970, 421–423. (*Werke in zwanzig Bänden, Theorie Werkausgabe, auf der Grundlage der Werke von 1832–1845 neu edierte Ausgabe*, 20.)

¹⁵ A maga módján a hegeli jellemzés persze triviálisan igaz; olyannyira hogy a 20. századi Schelling-irodalom egyik legjelentősebb műve, Xavier Tilliette kétkötetes, ezerszáz oldalas monográfiája már címében is ezt a vonást fogalmazza meg és emeli ki Schelling gondolkodásából (lásd Xavier TILLETTE, *Schelling. Une philosophie en devenir*, Vrin, Paris 1970). Csakhogy akár Tilliette-nél, akár másoknál – mint például Heidegger-nél (lásd Martin HEIDEGGER, *Schellings Abhandlung über das Wesen der menschlichen Freiheit* (1809), szerk. Hildegard FAICK, Niemeyer, Tübingen, 1971, 7. [Uő, *Schelling értéke az emberi szabadság lényegéről*, ford. Boros Gábor, T-Twins, Budapest, 1993, 23.]) – e megállapítás korántsem elmarasztaló jellegű.

Ha mármost kicsit közelebbről megnézzük, a Hegel-tanítványok által sajtó alá rendezett FVA pontosan ezen koncepció szerint artikulálódik. Hegel előadásvázlatai, a hallgatói jegyzetek és különféle feljegyzések innen szemlélve nem pusztán külsődleges vagy szubjektív – például kultur-politikai – okokból, hanem azért vannak egységes művekké komponálva, mert a szerkesztőket egy olyan filozófia szelleme hatja át, mely szerint *értéke csak a véglegesnek, a lezártnak, a zárt egésznek lehet.*¹⁶ A tanítvá-

¹⁶ Érdemes hozzátennünk: az ebben az értelemben vett (zárt, végleges) rendszer létrehozása a Kantból kiinduló német idealizmusnak az újkori filozófia kezdeményezéseinek talaján megfogalmazódó alapvető törekvése és minden korábbi filozófiával szembeni megkülönböztető jegye. 1936-os Schelling-előadásain Heidegger nagy erővel, széles filozófiatörténeti kontextusba ágyazva bontja ki ezt a gondolatot. Amint kifejti, egy filozófiai rendszer fölépítésének specifikus követelménye pusztán az újkorban születik meg. A Descartes előtti filozófusok nem a modern értelemben felfogott rendszer kidolgozásának igényével léptek fel: pusztán egy örökölt és áthagyományozott tudásanyagának az iskolai elsajátítás és földolgozás számára leginkább alkalmas elrendezését és tagolását nyújtották. A középkor ún. *summái* maguk sem voltak ebben az értelemben „rendszer” – pusztán újkori szemléletünk láttaja őket ilyeneknek –, hanem sokkal inkább „tankönyvek”. Ilyen például Aquinói Tamás nevezetes *Summa theologiae*, melynek „tankönyv”-jellegét a prologus félreérthetetlenül kifejti. Egy egységes filozófiai rendszernek mint a tudás fogalmi rendszerének a kiépítése iránti igény csupán az újkorban jelentkezik. Az újkori filozófia sajátos arculatát az határozza meg, hogy az áthagyományozott tanok tekintélyétől megszabadulva – avagy azok kritikai felülvizsgálatának igényével – új, autonóm birodalmat igyekszik kialakítani a tudáson belül is: ezen a talajon születhet meg a „rendszer” követelménye. Különösképpen Kant hangsúlyozta azután az értelem-től megkülönböztetett észnek alapvetően egységre, *rendszerre* irányuló, különböző eszmék szerint tagoló, architektónikus természetét. Kant szerint az „ész feladata minden lehetséges empirikus értelmi tevékenység (Verstandeshandlung) egységét rendszeressé tenni” (Immanuel KANT, *Kritik der reinen Vernunft*, A644, B692; magyarul Uő, *A tiszta ész kritikája*, ford. Kis János, Atlantisz, Budapest, 2004, 532; vö. HEIDEGGER, Schellings *Abhandlung*..., 42–44. [Uő, *Schelling értékezése*..., 65–67.]). Az ész alapkövetelménye Kantnál tehát maga a rendszer, ám a kanti filozófia maga mégsem vezetett rendszerre, a kritizmus alapját képező „észme” homályban maradt: oly dilemma ez, mely árnyaltabban teszi érthetővé, milyen specifikus értelemben vált az idealizmusban a rendszer követelménye a filozófia továbbfejlesztésének – vagy ami Kantnál ugyanez –, tudományossá tételének alapproblémájává. „Egyedül a rendszer kezkeszkedik a tudás benső egységéért, annak tudományosságáért és igazságáért – írja értelmezésében Heidegger. – Emiatt kell, az igazságra és a tudásra törekvés szándékával, elsősorban és mindenekelőtt, újra meg újra, a rendszerre rákérdezni, lényegében megalapozni és fogalmában kiépíteni. Így értendő az, hogy a német idealizmus számára a rendszer lesz a vezérmotívum; és ez nem jelent mást, mint a lényegi tudás egészének, a tudománynak mint olyan-nak, a filozófiának igazi önmegalapozását” (HEIDEGGER, *Schellings Abhandlung*..., 50. [Schelling értékezése..., 93.]). A kiterjedt irodalomból itt csak Robert C. Solomon tanulmányára utalok: „Hegel's Phenomenology of Spirit” = *The Age of German Idealism*,

nyok – ha valóban az imént idézett hegeli nézet talaján álltak – minden bizonnyal meg voltak győződve róla: Hegelnek megvolt ez a rendszere, csak korai halála akadályozta meg végleges kidolgozását. Ezért úgy éreztették, rájuk hárul a feladat és a felelősség – a szó pregnáns értelmében vett küldetés –, hogy legjobb tudásuk és lelkiismeretük szerint megtegyék azt, amit a mesternek személyesen megtennie nem adatott meg. A közönség elé nem szabad alakulóban levő írásokkal, különféle szövegvariánsokkal kilépni – a kéziratokat és előadásjegyzeteket egységes művekké kellett komponálni. A kiadási koncepciót – innen szemlélve – jelentős mértékben a kiadandó filozófia szellemisége hatotta át: a kiadás alapelvei (a szövegek filológiai rögzítése) és a kiadandó filozófia szellemisége (előzetes megértése-értelmezése: hermeneutika) között messzenemő *Wah-
verwandschaft*, rokonlelkűség áll fenn. A mi szempontunkból ez azt jelenti: a filológiai munkát – a kéziratok szelektálását és kinyomtatandó szöveggé való szerkesztését – sajátos értelemben vett (még lehet nem tudatos) filozófiai, pontosabban hermeneutikai eszmélődés előzte meg és vezérelte. Más szóval, ha igaz az, hogy a (filozófus halála után kialakuló) Hegel-képet a kinyomtatott szövegek alakították, akkor nem kevésbé igaz az is, hogy a kinyomtatott szövegek szerkesztését viszont a Hegel-kép motiválta: a tanítványok Hegel-képe, a hegeli filozófiára és a filozófiára általában vonatkozó előzetes megértésük. Közbevetőleg érdemes megjegyezni: a korszakemet avagy a kor filozófiai-világnézeti szellemének lenyomatát a jelenkori új Hegel-kiadás – e kiadás deklaráltan fejlődéstörténeti (*entwicklungsgeschichtlich*) felfogása – sem nélkülözi. Mivel töredezett, pluralisztikus korban élünk, mely önmagát semmiképpen sem

szerek. Robert C. SOLOMON – Kathleen M. Higgins, Routledge, London – New York, 1993, 182. (*Routledge History of Philosophy*, 6.). „A filozófia »rendszerének« eszméje Kanttól ered, aki arra törekedett, hogy a filozófia egységes és mindent átfogó tudományát megalkossa.” A kérdéskörrel némileg bővebben foglalkoztam egy korábbi írásomban; lásd FEHER M. István, „Rendszer, szabadság, intellektuális szemlélet. Kant és a német idealizmus néhány alpproblémája”, *Magyar Filozófiai Szemle* 26 (1982/3), 401–414. (Az idézetek magyar nyelvű fordításainak felőhelyeit, bibliográfiai adatait rendre igyekszem megadni, az idézeteket azonban többnyire saját fordításomban közlöm. Kant fő művére az irodalomban megszokott módon A, illetve B jelzéssel az első vagy második kiadás lapszámai szerint hivatkozom, megadom továbbá a legújabb magyar kiadás lapszáma is, melyben az A vagy B szerinti számozás egyébként a lapok margóján megtalálható.)

fogja fel valamifajta végleges korként – de még új korként, korszakhatárként sem –, s mivel ilyen korokban nem csupán nem létezik valamilyen általánosan elfogadott, végleges filozófia, de már maga e követelmény is kevésbé hihetően – valójában fölöttébb valószínűtlenül, hiteltelenül – cseng, ezért egy filozófus *végleges* gondolatrendszerére – avagy *végleges* gondolatrendszerének kiadására – vonatkozó kérdés értelmesebben nem is igen fogalmazható meg. Amit egy kiadás tehet *egy ilyen korban* az, hogy kronológiai sorrendben, megfelelő szövegkritikai gondozás kíséretében sajtó alá rendezi a kinyomtatott vagy kéziratban hátrahagyott műveket, vázlatokat, töredékeket. Hogy ezek közül melyik tartalmazza a végleges gondolatrendszert, vagy hogy van-e ilyen egyáltalán – olyan gondolatrendszer, amely már elvileg nem fejlődhet tovább –, ennek megválaszolásáról le kell mondania. Ábrázolhatja, közzé teheti egy filozófus gondolkodásának fejlődését, a fejlődés különböző állomásait anélkül, hogy e fejlődést, jobban mondva alakulást teleologikusan egyszerűsítsen valamifajta tökéletesedés vagy kiteljesedés értelmében fogná fel.

I. 4. Visszatérve az FVA kiadás problémakörére: a kiadás és kiadott filozófus „összecsengésére” vonatkozó fent vázolt értelmezést egy ponton kérdésessé lehet tenni. Ennek diszkussziója átvezet a jelenkori új Hegel-kiadás egyik legsúlyosabb dilemmájához, s már csak ezért sem érdeketlen némileg kitérni rá.

A fenti értelmezés, fogalmazódhat meg az ellenvetés, Hegel filozófiatörténeti előadásainak Schellingre vonatkozó megítélését veszi alapul, Hegel filozófiatörténeti előadásai azonban pillanatnyilag csupán az FVA által sajtó alá rendezett formában állnak rendelkezésünkre, a kritikai kiadás keretében való megjelentetésük még csak ezután következik. Mivel az FVA több szöveg helyének autenticitása iránt fogalmazódott meg gyanú a múltban, így előfordulhat, hogy a későbbiekben a fenti értelmezés kiindulópontjaul szolgáló szöveg hely is ezek közé fog kerülni. Ebben az esetben a fenti értelmezés – rokonlelkűség megállapítása a kiadás alapelvei (a szövegek filológiai rögzítése) és a kiadandó filozófia szellemisége között – nem azon az alapon dől meg, hogy kiderülne, a felleltételezett rokonlelkűség mégsem áll fenn, hanem azért, mert magának az összevetésnek a lehetősége eselik. A kiadás alapelveit a kiadandó filozófia szelle-

miségével azért nem tudjuk összevetni, mert magát a kiadandó filozófia szellemiségét is csupán a kiadás alapelvei által hozzáférhetővé tett szövegekből tudjuk rekonstruálni. *Horribile dictu* még az is elképzelhető – lehetne kiélezni az ellenvetést –, hogy saját kiadói elveiket Hegel filozófiájával igazolandó, a tanítványok Hegel szájába adtak valamit, amit ő nem is mondott. Ez az ellenvetés a szövegbázis kérdésessé tételének nevezhető, amelyet egy másik hegeli szöveg hely összefüggésében másutt már részletesebben vizsgáltam.¹⁷

Ezzel az ellenvetéssel szemben, amennyiben általánosságban, azaz elvileg fogalmazódik meg, nemigen lehet védekezni: minden olyan Hegel-szöveggel szemben föl lehet hozni, amelyet nem maga Hegel adott nyomdába, vagy amelynek az autenticitása valamilyen más forrásból kétségbevonhatatlan módon nem igazolható. A gond csak az, hogy túl jó, úgyszólván túlló a célon, és – mint mindjárt rátérek – súlyos árat kell fizetni érte. A szóban forgó *konkrét* esetben mindenesetre kétfajta válasz is lehetséges.

Elsőnek kínálkozik az a meggondolás, hogy a szerzői hitelességét illetően gyanúba keveredett szöveg autenticitásának *konkluzív cáfolata* nemigen lehetséges.¹⁸ Más dolog a gyanú, és más a cáfolat, miként ugyan csak kölönbséget kell tenni általánosságban megfogalmazott gyanú és alapos okkal alátámasztott gyanú között. Amíg a gyanú nincs megfelelő indoklással alátámasztva, addig a szöveg hitelességét nincs okunk kétségbe vonni. Ez a meggondolás egyébiránt nem csupán a konkrét esetre érvényes, de bizonyos határok között általánosítható is.

¹⁷ Lásd az I. jegyzetben hivatkozott tanulmányom filológiai függelékét: 294–326.! Ehhez annyit tennék itt hozzá: egy szöveg helynek (a szerzőtől származó) *eredeti szöveggént* való megkérdőjelezése még nem jelenti feltétlenül (még ha általában így fogják is fel) *értelmező szöveggént* való megkérdőjelezését is. Egy értelmes, megvilágító *értelmező szöveg* érthet annyit – alkalmassint még többet is –, mint egy kétségbevonhatatlan módon *eredeti, szerzői szöveg*. Egy eredeti szöveggel szemben nem léphetünk fel igényekkel vagy elvárásokkal – vagyis ha eredetisége bebizonyosodik, el kell fogadnunk úgy, ahogy van, úgy, ahogy ránk maradt; egy értelmező szöveggel szemben viszont támaszt-hatunk követelményeket, például triviálisan azt, hogy valamilyen eredeti szöveget értelmesebben megvilágítson.

¹⁸ Az az érv, mely szerint egy adott szöveg hely nem tekinthető autentikusnak, amennyiben a fennmaradt kéziratokban vagy forrásokban nem található meg, azért nem konkluzív, mert az FVA számára rendelkezésre álló források jó része ma már nem lelhető fel.

A másik – immár csak a *konkrét* esetre vonatkozó s így jóval erősebb – válasz úgy hangzik: az említett rokonfelkűség alapját képező tézis – a filozófia csak zárt rendszerként valóságos, csak ebben a formában filozófia egyáltalán – a Hegel által nyomdába adott, így hitelességében megkérdőjelezetlen szövegek között is fölbukkan, sőt teljességgel áthatja őket. Megfelelőképpen illusztrálhatja ezt a *Fenomenológia* Előszavából vett következő négy jellegzetes, bizonyos értelemben a hegeli filozófia egész programját vázoló szövegrész:

Az igazi alak, amelyben az igazság létezik, csakis ennek tudományos *rendszer*e lehet. Közreműködni abban, hogy a filozófia közelebb jusson a tudomány formájához – ahhoz a célhoz, hogy levehesse a tudás szertete nevét és igazi tudás legyen –, ezt tűztem magam elé.

Az igaz az egész. Az egész pedig csak a fejlődése által kiteljesülő lényeg. Az abszolútumról azt kell mondani, hogy lényegileg *eredmény*, hogy csak a *végén* az, ami valójában; s épp ebben áll természete, hogy valóságos, subjektum, vagyis önmagává-lévés.

Az eleven szubsztancia továbbá az a lét, amely valójában subjektum [...] . Mint subjektum [...] az egyszerűnek kettéválása; vagyis a szembehelyezés létrehozta megkettőzés [...] : csak ez az újra helyreálló azonosság [...] az igaz. Ez önmagának levése, a *kör*, amelynek vége *az előre tételezett célja és kezdete*, s csak a kivitel és a vége által valóságos.

A sokféle következtetés közül, amely a mondottakból folyik, ki lehet emelni azt, hogy a tudás csak mint tudomány, vagyis mint *rendszer* valóságos [...].¹⁹

A filozófia az első idézet szerint csak rendszerként valóságos, a rendszer pedig a második idézet egészként, a végére eljutott eredményként, a harmadik pedig kórként pontosítja, melynek előre tételezett célja és kezdete

¹⁹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *A szellem fenomenológiája*, ford. SZEMERE SAMU, Akadémiai, Budapest, 11, 18, 17, 20. (Az első és a harmadik idézet kiemelései – F. M. I.)

van, s a kivitelezés során eljut a végehez, azaz mint kör bezárul és immár zárt egészet alkot. Ebben áll az utolsó idézet szerint a filozófia tudományossága. A filozófiát tudománnyá tenni és (önmagában zárt) rendszerként kiépíteni szerint egy és ugyanaz a dolog. Egy olyan filozófia, amely nem építette ki magát rendszerként, az emiatt nem tarthat igényt a tudomány rangjára sem, és – mint láttuk – éppen ez az, amit Hegel Schelling szemére vetett. A hegeli filozófia önértelmezésének középponti tételeiről van szó, melyek nemigen hagynak kétséget afelől, hogyan tekinthet Hegel a filozófiára – és saját filozófiájára. Ezt a szöveget maga Hegel adta nyomdába, így autenticitása iránt nem táplálhatunk kételyt.²⁰

I. 5. Az ennek az ellenvetésnek a taglásából kibontakozó alapvető dilemma, mely az új történeti-kritikai kiadást érinti, és bizonyos értelemben képes válságba sodorni, ezek után a következőképpen rekonstruálható. A Hegel-kiadások történetére vonatkozó ábrázolásunk fentebb abból az egyszerű s szinte triviális megállapításból indult ki, mely szerint az új kiadások szükségességére vonatkozó megfontolások értelemszerűen újra és újra a kiadástörténetre való kritikai reflexió körébe ágyazva jelennek meg. Ez – mint láttuk – teljességgel érvényes a Hegel-kiadásra is, sőt arra érvényes csak igazán. Mivel a régi kiadások mai tudományos igényeket nem elégítenek ki, hiányosságokkal vannak tele, *emiatt* van aztán szükség új, megbízható szövegkiadásokra. E következtetés kifogástalannak tűnik.

²⁰ Sőt egy sajátos – negatív – filológiai körülmény még tovább erősítheti az idézett szöveghelyek hitelességét. 1831-ben, néhány héttel a halála előtt Hegel ugyanis egy már hosszabb idő óta tervezett második kiadás számára elkezdte a szöveget átdolgozni. Az átdolgozással hozzátvetőleg az *Előszó* közepéig jutott, pontosabban az „Egy képzet elemzése...” kezdetű bekezdésig, az általunk idézett szöveghelyek mindegyike azonban még ezt megelőzően szerepel a szövegben. Az átdolgozás az idézett szövegrészek egyikét sem érintette, azaz mindegyik idézett helyet Hegel a tervezett második kiadás számára változatlanul hagyta. (Az »Egy képzet elemzése...« kezdetű bekezdést lásd HEGEL, *A szellem fenomenológiája*, 24; eredetiben: *Phänomenologie des Geistes*, szerk. Wolfgang BONSIEPEN – Reinhard HEDE, Meiner, Hamburg, 1980, 27. (*Gesammelte Werke*, 9), illetve *Phänomenologie des Geistes*, kiad. Hans-Friedrich Wessels – Heinrich Clairmont, bev. Wolfgang BONSIEPEN, Meiner, Hamburg, 1988, 25.) A kérdéskörhöz lásd Bonselpen megjegyzéseit (*Phänomenologie des Geistes*, 551), aki forrásként az FVA *Fenomenológia*-kiadását sajtó alá rendező szerkesztő beszámolójára hivatkozik (Hegel's Werke. *Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten*, II., szerk. Johannes SCHULZE, Duncker, Berlin, 1832, V.).

Kimerítő-e azonban ez az érv? Vajon emiatt – és csakis emiatt – merül fel az új kiadás szükségessége?

Ha kicsit pedáns módon a szillogizmusok hagyományos logikájához fordulunk, azt látjuk, hogy egy következtetés levonásához minimum két premissza szükséges. Egyetlen premisszából sohasem lehet korrektt módon következtetést levonni. Kell tehát lennie egy hallgatólagos, második premisszának is, amely a háttérben meghúzódik, s alkalmasint azért nem lép – kivételes (s alább még érintendő) esetektől eltekintve – előtérbe, mert olyannyira triviálisnak, olyannyira magától értetődőnek tűnik. Lehet persze az – ne vonjuk kétségbe –, de ettől még nem szűnik meg *lenni*, ettől még *van*, s így megérdemli, hogy megszólaltassuk. Tehát: az új Hegel-kiadásra azért van szükség, mert 1. a régi hiányosságokkal teli, és mert 2. (fogalmazzuk például így) Hegel köztudomásúan nagy filozófus, aki megérdemli, hogy művéhez új, tudományosan megbízható forrásból férjünk hozzá, vagy – másképp fogalmazva – akivel szemben a jelenkornak kötelezettsége, hogy művét új, tudományosan megbízható forrásból tegye hozzáférhetővé.

Maradjunk még egy kicsit a formális logikánál. A következtetés két premisszájával, az alsó és felső tétellel szemben támasztott követelmény, hogy más ismeretforrásból kell származniuk, azaz nem állhatnak semmiféle kapcsolatban egymással. Ha ez nem áll fenn, ha egymással valamilyen kapcsolatban állnak, többé már nem két premisszáról van szó, hanem csupán egyről. Vegyük a klasszikus példát: 1. Minden ember halandó, 2. Szókratész ember, tehát 3. Szókratész halandó. Az első két premissza egymásra nem vezethető vissza. Más honnan, más ismeretforrásból tudjuk azt, hogy minden ember halandó, s azt, hogy Szókratész ember. A „minden ember halandó” kijelentésből nem tudjuk levezetni azt, hogy „Szókratész ember”. (Ha azt gondoljuk, a „minden ember”-be beletartozik Szókratész is, elvégre ő is ember, akkor épp a bizonyítandót előfeltételizzük; a „minden ember”-be akkor tartozik bele Szókratész, ha már *tudom* – s ez értelemszerűen annyi tesz: valahonnan máshonnan – hogy ő is ember, de hát éppen ez itt a kérdés.)

Terjünk vissza a Hegel-kiadásokhoz. Honnan, milyen ismeretforrásból tudjuk azt, hogy Hegel nagy filozófus? Vajon itt is fennáll-e az, hogy az alsó tétel független a felsőtől? Az eddigiek fényében meglehetősen nyilván-

vánvaló: az FVA, melyről a felső tétel hiányosságokat állapít meg, nem csupán nem független az alsó tétel ismeretforrásától, hanem jórészt egybeesik vele. A hegeli filozófia hatástörténetét, mely Hegel filozófusi híret megalkotta, s Hegelt nagy filozófusként mutatta fel, teljes mértékben az FVA határozta meg. Az FVA megkérdőjelezése így implicit módon az általa végbement hatástörténet sodrában áthagyományozódott filozófusi nagyságot is megkérdőjelezi. Ez utóbbi gyanúba keverése viszont megkérdőjelezi az – évtizedek munkájával s tetemes anyagi-szellemi ráfordítással járó – új kiadás szükségességét. Hogy az új kiadás pontosabb Hegel-képet közvetít és tesz hozzáférhetővé: meglehet; ám hogy ez a Hegel *érdemes* is erre az új kiadásra, azt nem lehet megelőlegezni.

A fentiekből az látszik következnie: az FVA bírálatával helyénvaló óvatosságnak bánni, tanácsos benne mértéket tartani. Ez a szempont mármost – inkább ösztönösen, mint tudatosan – valóban megjelenik az akadémiai kiadás munkatársainak írásaiban. Az FVA hiányosságainak ecsetelése közben újra és újra a komoly teljesítménynek kijáró főhajtással emlékeznek meg e kiadás multhatatlan érdemeiről. Nevezetesen mindennekelőtt arról, hogy Hegel híret megalapozta és az utókor számára átörököltette. Így a GW kezdeményezője és mentora, Friedhelm Nicolin már kezdetben hangsúlyozta:

Világra kiterjedő hatásra Hegel gondolkodása az FVA révén tett szert. Követők és ellenfelek a 19. és a 20. században Hegelt ebből a kiadásból fogadták be. Egyedi műveinek idegen nyelvekre történő fordításai e szóveggkiadásokat vették alapul. Nem utolsósorban a filozófiatörténet-írás közvetve ható és továbbbátható Hegel-képét is e kiadás határozta meg. [...] Végül ami az eredeti dokumentumokat illeti, melyek még a Hegel-tanítványok rendelkezésére álltak, de azóta már elvesztek, e kiadás a hegeli műforrásainak örökre megmaradó részét képezi.²¹

Hozzá kell tenni, hogy Nicolin itt, kezdetben – az ötvenes-hatvanas évek fordulóján – az új kiadás szükségességét nem pusztán filológiai okokkal igyekezett alátámasztani: elsősorban egy meghatározott jelen-

²¹ Friedhelm NICOLIN: „Die neue Hegel-Gesamtausgabe. Voraussetzungen und Ziele”, *Hegel-Studien* 1 (1961), 296.

kori szükségletre hivatkozott, amely a hatvanas évek elején a Hegelhez való odafordulást, a Hegel filozófiája iránti megújuló érdeklődést világosra jelezte.²² A hegeli gondolkodás jelenkor számára való filozófiai *aktualizálásának* gondolata azután őt követve a Hegel Archivum más munkatársainak írásaiban is feltűnt.²³

Ami az FVA érdemeit illeti, napjainkban Walter Jaeschke – az ezredfordulót követően, Nicolin idézett szavai után majd fél évszázad elteltével s hozzájuk kapcsolódva – továbbra is hangsúlyozza: „Az Elhunyt Barátai» teremtették meg a *Corpus Hegelianumot* s a hegeli filozófia ama képét, mely [...] a közvetlen hatástörténetet meghatározta és amely napjainkig tart.”²⁴ E két mértékadó vélekedés elhangzása közti időszakból Christoph Jammé idézem, aki a nyolcvanas évek első felében azt írta: „Minden szerkesztői kérdésessége ellenére az FVA kiemelkedő jelentőséggel bír.” Hiszen – az őt alapul vevő újabb 20. századi kiadások, így Glockner ún. jubileumi kiadása vagy a *Theorie Werkausgabe* révén – „a hegeli filozófia recepciójának történetét a 20. század közepéig s még azután is alapvetően meghatározta; Marxtól és Kierkegaard-tól egészen Adornóig alkotta a Hegel-értelmezések alapját”.²⁵ Hermeneutikai nézőpontból a hatástörténet jelentőségét persze aligha lehet túlbecsülni: bármilyen lett legyen is az FVA kiadáspolitikája, s mai filológiai mércek fényében bárhol vélekedünk is róla, mindenképpen tény, hogy e kiadás teremtette meg a domináns Hegel-képet. A fiatal Marx – akinek a gondolkodását egész életében a Hegellel, azaz az FVA által közvetített Hegellel való küzdelem határozta meg – doktori disszertációjában, az ontológiai istenbizonyíték kérdéskörét taglalva, azt írta: nem az a lényeg, hogy az istenek léteztek-e vagy sem, a lényeg az, hogy a történelem folyamán hittek bennük, s

²² Uo., 308 sk.

²³ Annemarie GETHMANN-SIEFERT, „Hegel Archiv und Hegel Ausgabe”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* 30 (1976/4), 617.: „Az institutionális beagazdas mellett a Hegel Archivum munkájának egy második, éppoly lényeges előfeltétele Hegel filozófia aktualizálása. Sikeresen kell kísérletet tenni arra, hogy a Hegellel való szembenézés relevanciáját a jelenkor filozófiai problémahorizontja számára felmutassuk.”

²⁴ Walter JAESCHKE, *Hegel-Handbuch. Leben – Werk – Schule*, Metzler, Stuttgart, 2003, 503.

²⁵ JAMMÉ, I. m., 84.

ebben az értelemben az összes istenek, mind a pogányok, mind a keresztények, reális existenciával bírtak. [...] Itt Kantnak [az ontológiai istenbizonyítékra vonatkozó] kritikája sem jelent semmit. Ha valaki elképzeli, hogy száz tallérja van, [...] ha hisz benne, akkor a száz képzelt tallérnak ugyanaz az értéke van számára, mint száz valószínűnek. Például adósságokba fogja verni magát a képzelményére, a képzelmény hatni fog, mint ahogy az egész emberiség adósságokba verte magát istenei kontójára.²⁶

Hasonlóképpen mondható: bármilyen lett legyen is az „igazi” Hegel, Hegel „önmagában” – föltéve, hogy e kérdésnek egyáltalán van értelme,²⁷ s hogy rendelkezésre állnak az empirikus források ennek rekonstrukciójára.²⁸ ezen (értelmét tekintve nemigen tisztázott) vállalkozásnak a végig-

²⁶ Lásd Karl MARX, „A demokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége” = Karl MARX – Friedrich ENGELS *Művei*, XI, Kossuth, Budapest, 1980, 246. (A továbbiakban: MEM.)

²⁷ „Valami olyan, mint *magábanvaló Kant* [...], nem egyéb, mint alapvető félreértés.” (Martin HEIDEGGER, *Gesamtausgabe*, III, 301. [a továbbiakban: GA]; „Ein Kant an sich [...] ist ein Grundmißverständnis.”; magyarul lásd Martin HEIDEGGER, *Kant és a metafizika problémája*, ford. ABRAHÁM Zoltán – MENYES Csaba, Osiris – Gond, Budapest, 2000, 405–406.

²⁸ Semmifajta empiriából – legyenek bár a vonatkozó források mégoly bőségesek vagy egyenesen kiapadhatatlanok (s főleg éppen akkor) – nem lehet valami olyat mint „igazi x” rekonstruálni, mivel ez utóbbi már mindig is valamilyen fogalom vagy eszme a *priori* egységének elsőbbségét feltételezi. „Tények alapján eszméket igazolni vagy cáfolni akarni értelmetlenség – írta Husserl –, *ex pumice aquam* [fából vaskarikaj, mint Kant citálta.” (Edmund HUSSERL, *A filozófia mint szigorú tudomány*, ford. BARÁNSZKY-JÓB László, Kossuth, Budapest, 1993, 85; a Kant-idézetet lásd: Immanuel KANT, *A gyakorlati és kritikai életrajza* = Uő, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati és kritikai életrajza*, ford. BERÉNYI Gábor, Gondolat, Budapest, 1991, 115; az eszmékről vö. még Uő, *Kritik der reinen Vernunft*, A313–32, B369–377; Uő, *A tiszta ész kritikája*, 311–316.) Lásd még Jean-Paul SARTRE, „Egy emóció-elmélet vázlata” = *Módszer, történelem, egység. Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásai* ford. JORDAI Zádor, ford. NAGY Géza, Gondolat, Budapest, 1976, 29–30.; „Az ember eszméje [...] csupán feltételezés, amely kapcsolatokat létesít különálló vizsgálati anyagok között [...]”. [Amikor] egyes pszichológusok egy bizonyos emberfelelő vizsgálatal operálnak, még mielőtt e végső szintre lehetővé vált volna, akkor ez csak [...] kanti értelemben vett eszme, és sohasem szabadna szem elől téveszteniük mindennek előtt azt, hogy regulatív fogalomról van szó. [...] A tényre várni *per definitionem* annyit jelent, mint az elzigeletre várni, vagyis azt jelenti, hogy pozitívista megfontolásból elébe helyezük az esetlegesét a lényeginek, a véletlenszerűt szükségszerűnek, a zűrvavartat a rendnek; azaz a lényegit elvileg a jövőre halasztjuk: »későbbre, amikor

vitelére –, a hatástörténetet még ebben az esetben sem lehetne visszacsí-
nálani, meg nem törtéنتté tenni. Ha mégoly megalapozott reményt táp-
lálnánk is a GW révén új, markáns, az eddiginél hitelesebb Hegel-kép
felvázolásra: a hegeli filozófiának a gondolkodó halála óta eltelt, lassan
két évszázadot átfogó hatástörténetét nem lehet meg nem történtté tenni.

I. 6. Az FVA így kettős, ambivalens módon van jelen a GW számára: ne-
gative és pozitíve egyaránt. Erre az ambivalens jelenlétre pedig – önmagát
igazolando – a GW nagyon is rászorul. Parazita módon – mind negative,
mind pozitíve – rajta kell elősködni. Az FVA kiadási elveinek és gyakor-
latának, azaz kiadáspolitikájának beható bírálata a GW szükségességének,
önigazolásának éppannyira döntő indoka, mint Hegel FVA-nak közön-
hetően felépített és áthagyományozott filozófusi nagysága és jelentősége.
Ez az ambivalens jelenlét azonban összeegyeztethetlenségeket szül és
számos *non sequitur* eredményez. Az FVA bírálatainak visszavétele vagy
mértéklése, vagyis érdemeinek ecsetelésével való ellensúlyozása kétes fél-
homályt teremt. A kettős – negatív és pozitív – hivatkozás közös gyökerét
tanácsos homályba burkolni.

Nicolint idéztük fentebb, aki egyebek mellett az FVA érdemeként em-
lítette: „Világra kiterjedő hatásra Hegel gondolkodása az FVA révén tett
szert.” De vajon – az eddigiek fényében nem halogathatjuk tovább a kér-
dést –, vajon megérdemelte-e Hegel ezt a „világra kiterjedő hatást”? Hiszen
ha komolyan vesszük az FVA bírálátát, épp akkor kell – ennek hatására
s ezzel párhuzamosan – megrendülnie bennünk a hagyományos Hegel-
képnek, azaz – ami ezzel egyjelentésű –: a Hegel filozófusi nagyságára
vonatkozó hagyományos Hegel-képnek. Ami azt illeti: a dolgot követke-
zetesen végig kell gondolva a legteljesebb szkepticismusnak kellene úrrá len-
nie rajtunk a hegeli gondolkodás jellegét és formátumát illetően. Nem
lehet úgy tenni – noha persze úgy tesznek s ezzel azt a hallgatólagos, két-
értelmű benyomást keltik –, mintha Hegel filozófusi nagysága mintegy
más forrásból már eleve rendelkezésre állna, elintéztet, letudott dolog

már elegendő rényt gyűjtöttünk össze«. [...] az esetlegességek halmazásával [azon-
ban] éppúgy nem lehet eljutni a lényeghez, mint ahogy nem érjük el az egészet, ha
0,99-től jobbra végtelen sorban rakjuk egymás mellé a számjegyeket.”

volna, amelynek a felismeréséért az FVA-t sajtó alá rendező tanítvá-
nyokat persze alkalmasint dicséret és vállvergetés illeti meg, de ame-
lyet mi vitathatatlan, kétségbevonhatatlan és megingathatatlan módon
már amúgy is tudunk. Az FVA bírálatainak – amennyiben valóban komo-
lyan vesszük – válságba kell sodornia – vagy magával kell rántania – az
általa (hogy visszatérjek ehhez a politikai ízü kifejezéshez) „fölepitett”
Hegelt. Az FVA-ra való ambivalens hivatkozás avagy az FVA-nak a GW
javára vagy igazolására történő mind pozitív, mind negatív igénybevé-
tele – kiaknázása, hasznosítása – a GW létrejöttét megelőző és megvaló-
sulását végig kísérő jelenség, amely aszerint artikulálódik hol ebben, hol
abban az irányban, hogy mikor milyen közönséget szólít meg, milyen
érdekeltségű kontextusban hangzik el, miközben a hivatkozás többnyire
gondosan ügyel rá, hogy – hegeli kifejezésekkel élve – gondolatait „ne
hozza össze”; ilyenformán azután „külön háztartást vezet”, „kettős mér-
téket és súlyt használ”.²⁹

Az az érv, mely szerint az FVA mai tudományos igényeknek nem tesz
eleget, közvetlenül alapozza meg az új kiadás szükségességét. A hallgató-
lagos második premissza, amelynek az elsőhöz kiegészítésként kell járul-
nia, s adott esetben azért időnként mégis kifejezésre kell jutnia, úgy hang-
zik: egy kultúrnépnek vagy kultúrnemzetnek (amilyen például a német)
– erősebb fogalmazással: egy *olyan* kultúrnépnek vagy kultúrnemzet-
nek, mint amilyen a német – elemi kötelessége mind saját magával, mind
a művelt, tudományos világgal szemben, hogy múltjának kiemelkedő
gondolkodóit tudományosan megbízható, mai igényeknek eleget tevő ki-
adásokból tegye hozzáférhetővé. Ebben a kettős hivatkozásban a lénye-
ges az, hogy „nem hozza össze önmagának e két gondolatát”: a második

²⁹ Vö. HEGEL, *A szellem fenomenológiája*, 112.: „Ez a [szkeptikus] tudat tehát az a tudat-
talan ingadozás, hogy ide-odamegy két véglet [...] között. Maga nem hozza össze
önmagának e két gondolatát: egyszer abban leli szabadságát, hogy a létezésnek min-
den zavara és minden esetlegessége fölé emelkedik s éppúgy máskor ismét azt valja
magáról, hogy visszaesik a lényegtelenébe és benne hányódik.” Továbbá *Uo.*, 294.:
„A hívó tudat kettős mértéket és súlyt használ, kétféle szeme, kétféle füle, kétféle
nyelve és beszéde van, kettőzött minden képze, *anélkül, hogy összehasonlíttaná ezt
a kétértelműséget*. Vagyis a hit kétféle észrevevésben él, az egyik az alvó, tisztán foga-
lom nélküli gondolatokban élő tudat észrevevése, a másik az éber, tisztán az érzéki
valóságban élő tudat észrevevése, s mindegyikben *külön háztartást vezet*.” (Kiemel-
lések – F. M. I.)

premissza – amint az egy szillogizmusban illik – külön ismeretforrásként jelenik meg, holott valójában nem az. Erre a második premisszára azonban mégiscsak szükség van: ha nem kíván ön maga ellen fordulni és önön vállalkozásának – tudományos és institutionális – alapjait aláinni, a Hegel filozófusi nagyságára vonatkozó képet a GW-nek semmiképpen nem áll érdekében megrendíteni vagy revidálni. Ellenkezőleg: igénybe kell vennie, saját vállalkozását és annak fontosságát, mintegy nemzeti-kulturális küldetését igazolandó. A hivatkozás ezért – itt, ebben a kontextusban – elhallgatja a két premissza közti összefüggést: azt a ténnyt, hogy Hegel filozófusi nagysága a tudományosan kárhóztatott FVA pro-dukturna. Ha nem hallgatná el, a második premissza megrendülne, s az új kiadás szükségességének indoklása lényegesen meggyengülne.

Más kontextusban viszont nem kell e tény fölött hallgatással elsiklani. Ha a GW öngigazolása egyszer már sikeresen megtörtént, akkor már nagyon is megfogalmazható: éspedig mind az FVA érdemeinek nagyvonalú elismerése, mind saját feladata fontosságának kidomborítása – melyet a megdicséért elődök fénye tovább fokoz –, valamint a hozzá kapcsolódó tudományos elvárások felkeltése céljából. Ha ugyanis az FVA érdeme, hogy Hegel filozófusi nagyságát a maga – vitatható – módján az utókor számára átörököltette, akkor egy tudományosan megbízhatóbb mai kiadás mennyivel inkább keltheti a reményt és elvárást, hogy e nagyságot torzítástól mentesen, tudományos igényeknek megfelelő, modern formában fogalmazza újra és állítja elénk! *Ebben* a kontextusban a másutt elhallgatott tény elvi hangsúlyozása – hogy tudniillik egy szöveg- és életmű-kiadás milyen jelentős mértékben képes tudatot formálni, hatástörténetet alakítani – nemhogy nem hátrány, de kifejezetten előny. Azt a hallgatólagos elvárást kelti: az új kiadás a régihez fogható nagy tettet fog végrehajtani. Abból a két premisszából ugyanis, mely szerint 1. az FVA kulturálisan nagy tettet hajtott végre, és 2. az FVA tudományosan kétes eszközökkel élt – az az ígért körvonalazódik: ha 2-t korrigálják, azaz egy tudományosan megbízható kiadás születik, az éppannyira – vagy mennyivel inkább – maga után vonja 1-et, azaz kulturális szempontból is ugyanolyan nagy tett lesz.

I. 7. A GW azonban egy további értelemben is az FVA foglya: olyan értelemben, mely egyúttal a „külön háztartás vezetését” is példázhatja, úgyhogy nem lesz haszontalan némileg kitérni rá. Az FVA-val szemben hangoztatott amaz alapvető kifogásról van szó, mely szerint a kiadás a berlini Hegelt, azaz a berlini előadásokat állította a középpontjába, azokat az előadásokat, amelyeknek a szövege nem Hegeltől származik, s amelyekket kompilációk révén szerkesztettek egységes művekké. A kiadás több mint a felét foglalják el ezek a nem Hegel által sajtó alá rendezett kötetek, melyek esetében a maga Hegel által nyomdába adott művekhez képest jóval több szöveggkritikára van/lesz szükség. A GW az előadások sajtó alá rendezésének, azaz a kiadás második sorozatának tekintetében kívánt elsősorban a FVA-val konkurálni, mivel az FVA ezen részét érte – nem utolsósorban épp a GW részéről – a legtöbb kritika és elmarasztalás, így kézenfekvőnek látszott, hogy épp ezen a téren kívánatos és szükséges alapvető alternatívát nyújtani.

Az FVA-val való konkurálás viszont azt jelenti, hogy a GW ebben a tekintetben a korábbi kiadás foglya. Ha az FVA nem tulajdonított volna ilyen kiemelkedő szerepet az előadásoknak, meglehet, a GW sem állítja előtérbe őket. Az előadások immár nem kompilációra épülő kiadásának fontosságát a GW azonban egy további, az előbbivel részben összefüggő, részben tőle független körülménnyel is próbálta indokolni. Ez úgy hangzik, hogy Hegel nagy hatását a publikált művek viszonylag csekély száma miatt elsősorban a szóbeli előadások alapozták meg, nekik köszönhető Hegel hírneve, így az új kiadás sajtó alá rendezésének munkái során nagyon is indokolt kiemelt kiadói figyelemben részesíteni és alapos kritikai szöveggondozás után a közönség számára mai tudományos mércéket kielégítő formában hozzáférhetővé tenni őket.

Ez az érv azért lényeges, mert (jószerével az egyetlen, amely) Hegel hírnevét és hatását immár nem az FVA kiadására támaszkodva, hanem attól eloldva, azt mintegy megkerülve, tőle függetlenül próbálja érvényre juttatni. Az előadásokat azért kell az új kiadásnak kitüntetett figyelemben részesítenie, mert Hegel (nem nyomtatásban megjelent művei révén, hanem) elsősorban *általuk* tett szert hírnévre. Az a benyomás keletkezik, hogy az FVA tökéletlensége mellett és azon túl egy további érvelésgazdagodtunk, amellyel az előadásoknak a kiadói figyelem középpont-

jába állítását indokolni lehet. Az előadások kiadását tehát különös jelentőség illeti meg, mert 1. túl azon, hogy az FVA fölöttébb tökéletlenül, mai szemmel nézve megengedhetetlen módon rendezte őket sajtó alá, 2. Hegel filozófiai híréért elsősorban szóbeli előadásai alapozták meg. Vagy még hatóságosabban fordítva: az előadások kiadását különös jelentőség illeti meg, mert 1. Hegel filozófiai híréért elsősorban szóbeli előadásai alapozták meg, 2. az utóbbiakat azonban az FVA fölöttébb tökéletlenül rendezte sajtó alá.

Ezeknek az érveknek a közelebbi vizsgálata azonban itt is kétértelműségeket tár fel. Megkérdőjelezhető, hogy e két érv valóban egymástól függetlenül áll-e egymás mellett – s erősíti-ily módon egyik a másikat –, vagy nem inkább csak egyetlen érvről, azaz két érv *látszatáról* van-e szó. Az előbbi megfogalmazásban ugyanis az „általuk” kétfajta módon érthető: egyrészt úgy, hogy *általuk közvetlenül* (ti. a szóbeli elhangzás által, azaz nem az FVA, vagy nem csupán az FVA révén), vagy úgy, hogy *általuk közvetve*, amennyiben tudniillik az előadásokat az FVA a középpontba állítva nyomtatásban hozzáférhetővé tette, s ez teremtette meg azután a széleskörű hatás alapját. Az állítás ellen persze nem lehet kifogást emelni. Akár közvetlenül, szóbeli elhangzásuk révén, akár úgy, hogy a tanítványok a mester halála után sajtó alá rendezték őket, a tény tény marad: az előadások nagy hatást gyakoroltak. Ezen utóbbi megfogalmazás két-értelműsége itt is kétes – kiadói szempontból talán: jótékony – felhőmályt teremtet, mindenesetre nyilvánvaló, hogy közelebbi szemügyrevételekor Hegel hírének az FVA-tól elszakadó megalapozására az az érv – az előadások által keltett nagy hatás tényére való hivatkozás – aligha lehet alkalmas. Hegel hírnevének és hatástörténetének az FVA-tól elszakadó megalapozására tett minden kísérlet kudarcra zárul.

De nézzünk néhány jellegzetes megfogalmazást. A kiindulópontot szinte minden esetben egy sajtóságos negatívítás képezi, amelyet azután pozitívításba fordítanak át. A negatívítás abban áll, hogy Hegel – eltérően idealista előfutáraitól és Kanttól – életében igen keveset publikált. Hírnevét elődeivel szemben nem nyomtatásban megjelent (és a berlini korszakra, azaz a húszas évekre már jórészt nehezen hozzáférhetővé vált) csekély számú műve alapozta meg. Mivel azonban Hegel nagy filozófus volt (ezt ugyebár eleve tudjuk), így – ha gondolkodását meg akarjuk ismerni – egyetemi előadásainak rekonstrukcióját kell előtérbe állítanunk,

s ezeket az ő művei sajtó alá rendezésében mindenesetre jóval nagyobb jelentőség illeti meg, mint elődei esetében.³⁰ S mivel Hegel előadás-kéziratai fölöttébb hiányos formában hagyományozódtak át, így fokozottan kell támaszkodni a fellelhető hallgatói jegyzetekre; ez utóbbiak kiadását az összkiadás keretén belül olyan jelentőség illeti meg, mely messze meghaladja az előadásjegyzetek más filozófusok esetében történő kiadásának fontosságát. Már csak azért is, mert az FVA is túlnyomórészt épp az előadásjegyzeteket rendezte sajtó alá. „Csupán azáltal, hogy Hegel művét zárt formában mutatta be, hogy az előadásköteteket Hegel publikálatlan műveinek pótlékeként, sőt egyenesen magasabb rendű pótlékeként prezentálta – írja Walter Jaeschke –, csak ezáltal tudott e kiadás máig tartó meghatározó hatást kifejteni.”³¹

„Mindenekelőtt az előadások alapozták meg Hegel hatását; ott gyűjtött maga köré diákokat és alapította meg iskoláját – írta Otto Pöggeler a kilencvenes évek elején. – Kanttól és Fichtétől eltérően a hegeli mű döntő részét valóban az előadások alkották.”³² Az utalás, mely szerint Kant elsősorban a nyomtatásban megjelent írásai révén hatott, Hegel viszont nem, elhangzott a nyolcvanas években Christoph Jamménál,³³ s Lothar Wigger úgy szintén hangsúlyozta: „Kanttól eltérően Hegel elsősorban az előadásai

³⁰ Ez az utalás nagyjából egészében megállja a helyét, noha mind Fichtétől, mind Schellingtől tekintélyes mennyiségű hagyatékból maradt írás található. Fichte esetében a gondolkodása középponti magját képező tudománytan (*Wissenschaftslehre*) különböző fogalmazványainak legnagyobb része a filozófus életében kiadatlan maradt, s csak a néhány évvel a Hegel-kiadás előtt, az 1960-as évek elején induló – s jelenleg befejezés előtt álló – új negyvenkötetes történeti-kritikai kiadás tette őket hozzáférhetővé (míg az összkiadásnak a filozófus életében megjelent műveket kiadó első sorozata tíz kötetből áll, a hagyatékból kiadott írásokot tartalmazó második sorozat tizennégyből). Mindenesetre mindkettőjükre igaz, hogy életükben elegendő számú filozófiai írást publikáltak hírnevük megalapozásához (Fichte esetében a kiadatlan tudománytan-kéziratokat megfelelőképpen ellensúlyozták a nagyközönségnek szánt népszerű írások, mint például a *Beszédek a német nemzethez*). Kantnál már a nyomtatásban megjelent három kritikai főmű hatása is nyilvánvalóan messze meghaladta túlszárnyalta egyetlen előadásainak kisugárzását; Kant továbbá műveit tudatosan olyan organonnak tekintette, „melyekkel a közönségre hatni szándékozott”. (Eckart FÖRSTER, „Die Vorreden” = *Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft*, szerk. Georg MOHR – Marcus WILLASCHKE, Akademie, Berlin, 1998, 37. [*Klassiker Auslegen*, 17–18.])

³¹ Walter JAESCHKE, „Probleme der Edition der Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie* 5 (1980/3), 57.

³² PÖGGELE, „Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, 128.

³³ JAMME, *J. m.*, 89. Vö. meg. *Uo.*, 95.

révén hatott, melyekben rendszere fontos részeinek konkrét kidolgozását³⁴ végezte el. Az ezredfordulót követően azután Walter Jaeschke továbbra is kiemelte: „Kant, Fichte és Schelling művétől eltérően Hegel filozófiája életében csekély nyilvános figyelemben és diszkusszióban részesült.”³⁵ – Egy két évtizeddel korábbi írásában Jaeschke részletesebben is megfogalmazta ezt a tézist.

Eltérvén attól, amint az Leibniz, Kant, Fichte vagy Schelling esetében történt, a hegeli mű fő hatása előadásainak kiadásából indult ki. [...] Filozófiájának hatástörténete szempontjából Hegel előadói tevékenysége a berlini egyetemen döntő jelentőségűvé vált: éspedig *mind* a széleskörű hatás, *mind* pedig a hegeli iskola megalapítása szempontjából, amely persze csupán berlini tanítói tevékenysége alapján alakult meg.³⁶

Jelen vizsgálati szempontból természetesen feltehető a kérdés, vajon a *mind-mind* valóban két különböző dolgot jelöl-e. Erre a kérdésre a választ bizonyos értelemben maga a szerző adja meg, éspedig már idézett, két évtizeddel későbbi művében, melyet érdemes idéznünk. „Hegel filozófiája életében csekély nyilvános figyelemben és diszkusszióban részesült. Voltaképpen hatástörténete [...] csupán posztumusz indul meg. [...] Elterjedt legendákkal ellentétben, melyek korának filozófiai császárát látták benne, Hegel hatása életében a tanteremre korlátozódott, kisugárzása csak Halléra terjedt ki, s magában Berlinben is csak részleges maradt.”³⁷

Ez a jellemzés az előadások nagy hatását hangsúlyozó – mások és ön-maga korábbi írásaiban is minduntalan feltűnő, fentebb részben idézett – állításoknak meglehetősen ellentmondani látszik, főként azonban a korábbi írásban szereplő *mind-mind* első tagjával nehezen tűnik összeegyeztethetőnek. Ennyiben egyúttal – tagadó értelemben – meg is válaszolja a kérdést, vajon ama *mind-mind* valóban két különböző dolgot jelöl-e. Az ellentmondást a megismerésérdek, pontosabban – ahogy fentebb hivatkoztam rá – a kontextus, avagy – a jelen esetre konkretizálva –

³⁴ WÜGGER, I. m., 102.

³⁵ JAESCHKE, *Hegel-Handbuch*, 503.

³⁶ JAESCHKE, „Probleme der Edition der Nachschriften...”, 57.

³⁷ JAESCHKE, *Hegel-Handbuch*, 503.

a megszólított-megcélzott közönség különbségével magyarázhatjuk (vagy oldhatjuk fel). Az utolsónak idézett hely egy kézikönyvben, az előbbi egy szakfolyóiratban található. Egy kézikönyv mármost nyilván nem annyira a szakma, mint inkább a művelt nagyközönség számára íródik. Az új kiadás szükségességét a szakma (s nem utolsósorban a mögötte álló kultúrpolitika és tudományfinanszírozás) előtt kell igazolni – ez az igazolás viszont a nagyközönség számára készült ábrázolásokban relevanciáját veszti vagy legalábbis nem lép az előtérbe. A nagyközönség figyelmét az olyan érdekességek ezzel szemben nagyon is leköthetik, melyek szerrint a ma világhíres filozófus saját korában szinte teljesen ismeretlen volt. A két ábrázolásból egyébiránt feltehetően a második jár közelebb az igazsághoz, míg az első hajlik arra, hogy a széleskörű hatást minél inkább Hegel korára, a berlini korszakra vetítse vissza. (Közbevetőleg érdemes felhívni a figyelmet a szakma ezen sajátos anomáliájára, egyfajta kanti értelemben vett „transzcendentális látszatra vagy illúzióra” – amelyet Kant úgy jellemez, hogy ellentétben az empirikus vagy logikai látszattal, tőle „semmi módon nem szabadulhatunk, miként attól sem, hogy a tenger magasabbnak tűnjék a közepén, mint a partnál”³⁸ –, arra tudnillik, hogy a jelenkor hajlik arra, hogy egy számára kiemelkedőnek számító múltbeli mű hatását minél korábbra datálja, lehetőleg megszületésének korába vetítse vissza.)

A Hegel előadásainak „széleskörű hatására” vonatkozó utalások ilyenformán kétértelműséggel terhesek, s megfelelő felhőmályt képesek teremteni: felváltva – a mindenkori szükségleteknek és kontextusnak megfelelően – érthető rajtuk a szóban elhangzott előadások hatása, avagy az előadásoknak a nem sokkal több mint fél tucat tanítvány által sajtó alá rendezett FVA keretében kinyomtatott szövegkiadása által kifejített hatás. E két jelentés határozatlanul – mondhatni jótékonyan – egybemosódik. Már idézett írásában Christoph Jamme ama „dicstelen dicsőségről” vagy „gyászos hírnévről” („unrühmliche Berühmtheit”) beszélt, melyben Hegel művei, elsősorban az előadások sajtó alá rendezésének módja miatt e kiadás részesült. E kifejezés igen találó – ám nem csupán a szerzője által intencionált értelemben, hanem abban a további értelemben is, hogy

³⁸ Lásd KANT, *Kritik der reinen Vernunft*, B353–355; (Uő, *A tiszta ész kritikája*, 301.)

az FVA-t illető állásfoglalásaikban a GW-t sajtó alá rendező kutatók a kontextusnak és a GW mindenkori szükségleteinek megfelelően helyezhetik váltakozó módon előtérbe a főnév pozitív avagy a jelző negatív konnotációját.³⁹ Annyit mindenképpen hozzátehetünk: e „gyászos hírnév” nélkül Hegel aligha lehetett volna az, aki, s éppoly kevésbé kerülhetett volna sor a GW-re.

I. 8. Fentebb többször szó esett róla, hogy az előadások kiadása az FVA neuralgikus és legfőbbet vitatott pontja, s hogy a GW alapvető feladataul tűzte ki: az FVA-val szemben mindenekelőtt ezen a téren kell alternatívát nyújtania. Kezdetről fogva gondot jelentett azonban a megfelelő kiadási elvek kidolgozása. Egyetértés csak abban a tekintetben mutatkozott: nem lehet úgy eljárni, ahogy azt az FVA tette. A hetvenes évek közepe táján Annemarie Gethmann-Siefert amiatt panaszkodott, hogy hiányoznak a filológiai mércék az előadások kiadásához.⁴⁰ Néhány évvel később pedig Walter Jaeschke – a kiadás munkatársa, ma az Archivum igazgatója – már arról számolhatott be: „Évek óta foglalkozunk azzal, hogy az összkiadás első sorozatának munkálataival párhuzamosan a második sorozatnak, azaz a hallgatói előadásjegyzetek kiadásának a tervezésében és előmunkálataiban is előrehaladjunk.”⁴¹ A koncepció kidolgozásához nyilván idő kell, a dolgot semmi esetre sem szabad élsietni, mondhatjuk, hiszen a fenti sorok publikálása óta huszonnyolc esztendő telt el – a hatvanas években indult és negyvenkötetesre tervezett kiadásnak egyébként negyven év elteltével, úgy az ezredfordulóra teljes egészében le kellett volna zárulnia⁴² –,

³⁹ JAMME, I. m., 83.

⁴⁰ ANNEMARIE GETHMANN-SIEFERT, „Hegel Archiv und Hegel Ausgabe”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* 30 (1976/4), 610.

⁴¹ JAESCHKE, „Probleme der Edition der Nachschriften...”, 51. Friedhelm Nicolin már az ötvenes évek második felében arról számolt be, hogy „az előadások kiadása megkezdődött”. (NICOLIN, „Probleme und Stand der Hegel-Editio”, 128.) Megemlíttette azt is, hogy különösen nagy a várakozás a már régóta beharangozott fiatalkori írások iránt (ehhez képest az utóbbiak két kötetre tervezett kiadásból 1989-ben jelent meg az első kötet [GW 1], míg a második [GW 2], melynek az ebből a korszakból a leginkább érdeklődésre számot tartó frankfurti írásokat kell tartalmaznia, a mai napig várat magára).

⁴² Lásd Pöggeler beszámolóját: OTTO PÖGGER, „Die historisch-kritische Edition in der Wissenschaftsorganisation” = *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, szerk. Walter Jaeschke – Wilhelm G. Jacobs – Hermann

s a kiadói prospektusban csupán 2008-ra jelzik a második sorozat nyitó kötetének megjelenését, nyilván kiértelt koncepció alapján, minden esetre – amint arra fentebb utaltam – egy évtizednyi próbakiadás-sorozat után.

A második sorozat ezen nyitányának kiadói beharangozása teljes mértékben kihasználja a fentebb esetelt kétértelműséget. Hegel hírnévét, olvasható itt, berlini előadásai alapozták meg, kortársaira gyakorolt nagy hatása nem annyira korábban publikált írásainak, mint inkább a berlini egyetemen tartott előadásainak köszönhető.⁴³ A GW számára mindazonáltal nem járható út az FVA amaz eljárása, folytatódik a szöveg, melynek értelmében különböző forrásokból szuverén módon egy főszoveget állítanak össze. Ehelyett a GW második sorozata Hegel minden fennmaradt előadásjegyzetének hiteles, szó szerinti szövegét („der authentische Wortlaut aller erhaltenen Nachschriften”) fogja tartalmazni.⁴⁴

KRINGS, MEINER, Hamburg, 1987, 33.: „A hatvanas években kidolgozott terv szerint Hegel művei negyven év alatt negyven kötetben jelennek meg.” Az új kiadás egyik elsődleges motíváló tényezője az volt, hogy – mint fentebb utaltam rá – egyedül dolgozó tudósok mélyly tiszteltreméltó erőfeszítései nem elegendőek ahhoz, hogy egyéni vállalkozásként egy emberöltő alatt egy új Hegel-kiadást tétő alá hozzanak. A Hegel-kiadás jelenlegi állása alapján az a perspektíva körvonalazódik, mely szerint Hegel-kutatók és -filológusok egy teljes generációjának kiadói munkája sem igen lesz elegendő hozzá.

⁴³ Lásd http://www.meiner.de/product_info.php?products_id=2962: „Hegel hírnevét berlini előadásai alapozták meg, amelyeket a GW második sorozatában most először adunk ki szövegkritikai kiadásban. [...] Hegel kortársaira gyakorolt nagy hatása nem annyira korábban publikált írásainak recepcióján alapult, hanem mindenekelőtt azon a berlini egyetemen tartott előadásain, ahova 1818-ban hívtak és amelynek 1831-ben bekövetkezett haláláig hangadó előadója volt.” („Hegels Ruhm gründet sich auf seine Berliner Vorlesungen, die in der zweiten Abteilung der »Gesammelten Werke« nun erstmals in textkritischer Edition vorgelegt werden. [...] Hegels große Wirkung auf seine Zeitgenossen beruhte nicht so sehr auf der Rezeption seiner zuvor publizierten Schriften, sondern vor allem auf seinen Vorlesungen an der Berliner Universität, an die er 1818 berufen wurde und an der bis zu seinem Tod im Jahr 1831 den Ton angab.”)

⁴⁴ „Az előadásoknak a GW történeti-kritikai kiadásában való megjelenítésére mindenestre nem érvényes a főszovegnek különböző forrásokból történő ama »szabadkezü« kompiliálásának elve, amelyet [...] a »Freundesausgabe« kiadói követték. Éppen ezért a GW második sorozata, mely a 21–31. kötetet fogja majd át, a Hegel által tartott előadások minden fennmaradt előadásjegyzetének hiteles, szó szerinti szövegét nyújtja, hogy ezzel adjon biztos alapot a kutatás számára.” („Für die Edition der Vorlesungen in der historisch-kritischen Ausgabe der »Gesammelten Werke« kann

Bár a megítéléssel a nyitó kötet megjelenését s az azt követő tudományos visszhangot tanácsos megvárni, valamelyest is megalapozott ítéletalkotárra pedig nyilván csak távlatilag, több kötet megjelenése után nyílik majd érdemi lehetőség, mégis megjegyezhető: az idézőjelbe tett kifejezés igen nehezen értelmezhető. Annyi ugyanis az előadások „próbakiadásból” s a kapcsolódó vitákból egyértelműen körvonalazódni látszik: miként az FVA által követtett út nem járható, úgy az ellenkező véglét, minden fennmaradt hallgatói előadásjegyzet sajtó alá rendezése sem lehet célravezető vagy kivitelezhető.⁴⁵ Egyrészt az anyagi-szellemi-fizikai túlterhelés miatt, hiszen – mint szó esett róla – hozzávetőleg kilencven előadásjegyzetnek jutott birtokába a Hegel Archivum, ez pedig nagyjából ugyanennyi – vagy csak valamennyivel kevesebb – kötet sajtó alá rendezését vonná maga után, erre viszont aligha van elegendő kapacitás. Ehhez járul az a további megfontolás, mely szerint ez a módszer ráadásul kontraproduktív is, mivel a kiadás révén úgymond „agyonnyomná” vagy „agyonütné” kiadott szerzőjét („tot edieren”, erre még visszatérek). Másrészt a fennmaradt jegyzetek mindegyike nem is érdemli meg, hogy kiadják, azaz nem mindegyik van olyan állapotban, hogy kiadásra érdemes volna. Az a korábban már többször felmerült javaslat, mely szerint az előadás-köteteket évjáratok szerint adják ki, az azonos kollégiumra vonatkozó előadásjegyzeteket egy kötetbe szerkesztve (*Jahrgangstexte*), túl mechanikus és nem célravezető. Hegel berlini tanítói tevékenysége huszonhat szemesztert fog át, szemeszterenként átlagban két előadással, így – amennyiben a források javulnak – még mindig hatvan vagy hetven kötet sajtó alá rendezéséről lenne szó, ami továbbra is nem csupán túl sok, de nem is indokolt, mivel a különböző évjáratok előadásai különbözőképpen dokumentáltak; egyesek jobban, mások kevésbé, megint mások igen szegényesen. Ráadásul Hegel előadásszövege is bizonyos évjáratok között megjelölhető hasonlóságot mutat. A választott megoldást, melyet a más-

das Prinzip der »freihändigen« Kompilation eines Haupttextes aus diversen Quellen-texten, das [...] von den Herausgebern der »Freundesausgabe« befolgt wurde, allerdings keine Geltung mehr haben. Geboten wird daher in der zweiten Abteilung der »GW«, die die Bände 23 bis 31 umfassen wird, der *authentische Wortlaut aller erhaltenen Nachschriften* zu den von Hegel gehaltenen Vorlesungen, um der Forschung ein sicheres Fundament zu geben.“) (Kiemelés – F. M. I.)

⁴⁵ A következőkhöz lásd JAESCHKE, „Probleme der Edition der Nachschriften...”, 53–59.

dik sorozat a jelekből (azaz a sorozat tíz kötetre tervezett terjedelméből) ítélve alighanem követni fog, Walter Jaeschke már korábban megfogalmazta. Eszerint egy-egy meghatározott diszciplína vagy előadástéma (például metafizika, vallásfilozófia, esztétika, filozófiatörténet) körébe tartozó, egymás melletti évjáratú – és különböző hallgatóktól származó – előadásjegyzeteket nem külön-külön, hanem összevonva egy – indokolt esetben (ha egyes évjáratok között jelentős koncepcionális eltérések mutatkoznak), két vagy három – kötetben adnak ki, oly módon, hogy kiválasztják a legjobb állapotban lévő előadásjegyzetet: ez kerül azután mint „vezérszöveg” (*Leittext*) főszöveggé kinyomtatásra, a többi – ugyanabból az évjáratból és más szerzőtől vagy szomszédos évjáratból származó, ám ugyanazon tematikai egység körébe vágó – előadásjegyzet pedig (állapotától függően) vagy kontrollszöveggé (*Kontrolltext*), vagy kiegészítő szöveggé (*Ergänzungstext*) szolgál, s a jegyzetekben vagy a függelékben, valamint a szövegvizsgálati apparátusban jelenik meg. Az előadások kiadása ily módon „évjárat-szövegek” (*Jahrgangstexte*) köré rendeződik, ahol is egy-egy kötet több évjárat integrációját valósítja meg. Ezzel a kiadástechnikával például a fennmaradt tizenhárom logikajegyzet három, esetleg négy kötetben kerülhet kiadásra.

A vázolt elképzelés tetszetős, sikeressége azonban túl sok kontingens körülmény szerencsés egybeesésén múlik. Kérdés mindennekelőtt, hogy a fennmaradt előadásjegyzetek igazodnak-e a koncepcióhoz. Mi történjék akkor, ha több előadásjegyzet is joggal tart igényt a „vezérszöveg” státusára, vagy fordítva: egyik sem látszik méltónak rá? Azután: a vezérszöveg megállapításának kritériumai korántsem világosak avagy könnyen beazonosíthatók. Otto Pöggeler joggal hivatkozott arra, hogy különböző jegyzetkészítők (*Nachschreiber*) együtt dolgozhattak, kicserélhették jegyzeteiket vagy egymásról másolhattak.⁴⁶ Így például ha egy adott előadás öt fennmaradt jegyzetéből három egymással messzemenően egybevág, ez még mindig nem nyújt megfelelő garanciát hitelességük igazolására. Bárhogy legyen is, az a mód, ahogy a kiadó biztosít róla, a GW második sorozata Hegel, minden fennmaradt előadásjegyzetének hiteles, szó szerinti szövegét” fogja nyújtani, meglehetősen elmosódott, s a levegő-

⁴⁶ PÖGgeler, „Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, 158.

ben lóg: közelebről nemigen értelmezhető, mi lenne itt „a hiteles, szó szerinti szöveg” és főképp az, hogy ez utóbbi miképp vonatkozik „minden” előadásjegyzetre.

Mindenesetre az előadások integrált (összevont) „évjáratszövegek” szerinti kiadása, noha a kompilációval szembeni kritikái attitűdöt továbbra is fenntartja, mégis egy lépést látszik tenni az FVA hegeli „rendszerre” vonatkozó felfogásának irányában. Emellett az FVA-val való konkurálás törekvése is, úgy tűnik, a háttérbe szorul, ezáltal pedig az előadások (korábban drámai hangtűlyval kiemelt) összkiadásbeli szerepe is csökkenni vagy visszaszorulni látszik. Míg az FVA köteteknek több mint a fele az előadásokat tartalmazta, addig a GW első sorozatának huszonkét kötetéhez képest az előadásokat sajtó alá rendező második a tervek szerint immár csak tíz kötetet fog át.

A tematikai egységekbe történő csoportosítás ellenére az összevont „évjáratszövegek” szerinti kiadás továbbra is messzemenően a fejlődéstörténeti princípiumot tartja szem előtt, hangsúlyozza Jaeschke.⁴⁷ A fejlődéstörténeti szempont érvényesítése úgy Dilthey óta a különböző, egymással következő Hegel-kiadások újra és újra felbukkanó jelszava. Korábban utaltam rá (I. 3.), hogy a korszellemet avagy a kor filozófiai-világnézeti szellemének lenyomatát a jelenkori új Hegel-kiadás, a GW sem nélkülözi, legfeljebb az FVA-val szemben ez más formában jut kifejezésre, s hogy épp a fejlődéstörténeti nézőpont az a vezérmotívum, amelyben az új kor szellem kifejeződik. Mivel jelen dolgozat fő témája filológia és filozófia, avagy filológia és hermeneutika összefüggése – a tézis, mely szerint a szövegmegállapítás és a szövegek sajtó alá rendezése, tágabban: a kritikai vagy életműkiadások sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes vagy történelemfeletti térben mennek végbe –, nem lesz haszontalan, ha ennek a Hegel-kiadások történetét körbejáró (s az említett összefüggést remélhetőleg már eddig is többféle módon illusztráló) résznek a befejezésekeppen ehhez a kérdéshez térünk vissza.

I. 9. A GW-nek mintegy nyitányát – mint fentebb szó esett róla (I. 1.) – az „egész” Hegelre és/vagy az „igazi” Hegelre vonatkozó kritikai megjegy-

⁴⁷ JAESCHKE, „Probleme der Edition der Nachschriften...”, 58.

zések képezték abban az értelemben, hogy az FVA sem az egyiket, sem a másikat nem tartalmazza.⁴⁸ Hogy melyik Hegel az „igazi” Hegel – vagyis a feltevés, mely szerint nem a tanítványok által sajtó alá rendezett, hanem a fejlődéstörténeti Hegel-kép alapján kiadandó életmű tartalmazza majd az „igazi” Hegelt –, e hallgatólagos feltevés mármost korántsem triviális, napnál is világosabb magától értetődőség: nagy mértékben éppen az *igazságra* vonatkozó *filozófiai* megfontolások függvénye. A tanítványok számára mindenestre a rendszer Hegelje, az FVA-ban közzétett Hegel lehetett az *igazi* Hegel. Ennek alátámasztására magának a mesternek a filozófiai megfontolásaira és tekintélyére hivatkozhattak. Hiszen – hallottuk – „az igaz az egész”. „Az igazi alak, amelyben az igazság létezik, csakis ennek tudományos *rendszerre* lehet.” Természetesen lehetséges az igazságra vonatkozó más filozófiai nézetekkel is előállni, ám azok éppannyira vitathatóak lesznek, mint minden filozófiai nézet általában. Naivitás azt hinni, hogy az „igazi” Hegelre vonatkozó retorika mintegy filozófiamentes területen vetheti meg a lábát, és így felmentve érezheti vagy (egyfajta végleges igazságként) kivonhatja magát a filozófiai megvitátás alól. Lehet persze azt mondani, számunkra ma más az igazság (jelentése), mint Hegel vagy tanítványai számára volt. Mi ma mást értünk „igazi” Hegelen. Ám ez annyit tesz: mi más korban élünk. Ám mi sem élünk abszolút korban. Hasonló a helyzet az „egész” Hegelre vonatkozó megjegyzéssel. Miként az „igaz”-ról, úgy nem kevésbé az „egészről” is megvolt Hegelnek a maga igen határozott elképzelése, amint az az idézett *Fenomenológia*-helyekből és a Schellingre vonatkozó észrevételekből kitűnik. Annak a jelenkori panasznak a jogosultsága, mely szerint az FVA nem tartalmazza az „egész” Hegelt, mivel a korai kéziratokat csak erősen megrostálva juttatja szóhoz – tudatosan zárójelezi és kizárja a Hegel fejlődését dokumentáló írásokat, míg a berlini előadásokat erősen felduzzasztva rendezte sajtó alá –, hogy tehát szövegszerkesztési eljárása erősen szelektív, azon fordul meg, mit értünk „egészen”. A tanítványok joggal vélhettek úgy, ők bizony kiadták az „egész” Hegelt (az „egésznek” abban az értelmében, amelyet az idézetek mutatnak), s épp ezen „egész”

⁴⁸ Lásd NICOLIN, „Probleme und Stand der Hegel-Edition”, 118. A kutatók egy része azután átvette ezt a jellemzést. Lásd például WIGGER, I. m., 103.

kiadása céljából folyamodtak – ahol erre szükség mutatkozott – ahhoz, amit manapság éppenséggel a szemükre vetnek: a kéziratok és előadásjegyzetek kompilációjához. Hegel megróttta Schellinget, mert fejlődő, alakulóban levő gondolataival a nyilvánosság elé lépett, ahelyett hogy megvárta volna, míg gondolatai végleg kikristályosodnak, leülepednek és rendszerre alakulnak. A tanítványok erre az ellenvetésre azt felelehetők volna: nem akarták fölőlesleges, oda nem tartozó dolgokkal terhelni és összezavarni az olvasót – ahogy azt Schelling tette. Márpedig a hiányolt dolgok: a hegeli gondolkodás fejlődéstörténetének különböző, egymásra következő állomásait reprezentáló kéziratok határozottan nem tartoznak az „egészbe” (az „egész” ama megértését alapul véve, amelyet számukra hegeli rendszer közvetített).

Minden szelekció valamilyen szempontokra tekintettel megy végbe – ám ez nem kevésbé érvényes a szelekció (látszólagos) hiányára is. A mai, fejlődéstörténeti Hegel-kiadással szemben a tanítványok azt hozhatták volna fel: azzal, hogy minden szelekció nélkül kíván eljárni, pusztán arra a *kiülsőleges* (!) szempontra tekintettel, hogy maga Hegel (véletlenszerűen) mit adott sajtó alá, s mit nem volt ideje nyomdába adni, hogy milyen kéziratok és feljegyzések őrződtek meg – egy szöveg- vagy életműkiadás csupán saját tanácsstalanságát árulja (és/vagy rejti) el. Tanácsstalanságát abban a tekintetben: miben áll Hegel filozófiája. Ezáltal pedig nem utolsósorban azt, hogy Hegel filozófiája immár nem szól hozzá többé, nem érinti meg, e filozófiával nincs immár eleven kapcsolata. (S valóban: a GW munkatársai Hegel-kutatók, ám aligha hegelianusok.) Az „egész”, amit itt sajtó alá akarnak rendezni, nem más, mint teljesen heterogén és diszparát dolgok véletlenszerű empirikus halmaza,⁴⁹ az előálló eredmény pedig nem annyira segíti az olvasót abban, hogy megismerje Hegelt, mint

⁴⁹ Lásd NICOLIN, „Die neue Hegel-Gesamtausgabe”, 310. Az új összkiadás tartalmára nézve „a teljesség alapelve érvényes. A kiadásnak mindazt tartalmaznia kell, amit Hegel nyomtatásban megjelentetett, s ami kéziratban vagy posztumusz kiadások révén áthagyományozódott”. A cél az, hogy „a gondolkodói utat, amelyet Hegel befutott, amennyire lehetséges, láthatóvá tegyünk”. Mint Nicolin másutt beszámol róla, több mint ezer aukcióatalógus átnézése során hozzávetőleg százra emelkedett a Hegel kézírásaitól származó dokumentumok (levelek és kéziratok) száma, melyek fennmaradásáról ugyanakkor nem lehet biztosat tudni (lásd Friedhelm NICOLIN, „Philologische Aufgäbe der Hegel-Forschung”, *Hegel-Studien Beiheft* 1, 331. [Heidelberg: Hegel-Tage, szerk. Friedhelm NICOLIN – Otto PÖGGELER]).

inkább agyonnyomja és összezavarja. A szerkesztői tanácsstalanság az olvasóban dezorientációt szül. Holott egy kiadásnak (a tanítványok nézőpontja felől szemlélve) az volna a dolga, hogy – bevehetetlen erődtítményként-e vagy sem – a rendszer terjesztésében, de legalábbis – ennek minimális feltételeként – az iránta való érdeklődés és rokonszeny felkeltésében alapvető szerepet vállaljon.

E meggondolás ugyanakkor a maga módján, mint érintőlegesen szó esett róla, a kiadással való „agyonnyomás” vagy „agyonütés” (*tot edieren*) veszélyének elhárítására való törekvésben másfelől nagyon is jelen van. „A hallgatói előadásjegyzetek kiadására könnyen található olyan alapelvek, melyek egy szerzőt a kiadás révén agyonnyomják (*einen Autor tot zu edieren*) – hangsúlyozta Jaeschke –, állítólagos filológiai akribia és gondolatlanság – legalábbis ennek a problémának a vonatkozásában –: e kettő nem esik mesze egymástól.”⁵⁰ Ez utóbbi tételt – mint filológia és hermeneutika összefüggésének, benső összetartozásának elvi megfogalmazását – tiszta szívvel és teljes mértékben el is fogadhatjuk. Közbevetőleg érdemes azonban megjegyezni: a körvonalazott vélt vagy valós vesztélyre különbözőképpen lehet reagálni; az 1975-ben indult Heidegger-összkiadás a maga több mint száz – pontosan százkettő – tervezett és 2008 októberéig hetvenhét ténylegesen megjelent kötetével, úgy tűnik, érzéketlenül maradt iránta avagy kihívóan dacolni kíván vele.

A korszellemler fejlődéstörténeti Hegel-kép és -kiadás iránti igénye, melyet a GW az FVA-t követő Hegel-kiadások mindegyikével egyetemben magának vall és szem előtt tart, Diltheyre nyúlik vissza.⁵¹ Töle

⁵⁰ JAESCHKE, „Probleme der Edition der Nachschriften...”, 56. Lásd ugyancsak PÖGGELER, „Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, 123: „Többszörsen utaltak rá, hogy egy szerzőt lehet a kiadás révén agyonütni is [Es ist vielfach darauf hingewiesen worden, daß man einen Autor auch totedieren kann]. A nevezett mennyiséggel [több tucat előadás-kötettel] az intézetek és könyvtárak statikájának és anyagi helyzetének a megterhelése elviselhetetlenné válna. És melyik doktorandusznak ne lenne jó oka sarkon fordulni és elszaladni, ha az ember odavezetné az áttekinthetetlen számú kötet elé azzal a figyelmeztetéssel: »Na, először is ezeket olvassa el.«” Lásd még PÖGGELER, „Die historisch-kritische Edition...”, 33: „Vajon nem lehet-e egy szerzőt a kiadás révén agyonütni? Kiadással úgy koporsóba zárni, hogy többé egyetlen doktorandusz sem fér hozzá?”

⁵¹ Érvényes ez a Fichte- és Schelling-életmű új akadémiai kiadására is. „Dilthey koncepciója Kant *Összegyűjtött írásainak* akadémiai kiadásáról az a modell, amelyhez egy fél évszaddal később Fichte, Schelling és Hegel művei történeti-kritikai kiadásának alapelvei igazodnak. A szerző szellemi hagyatékának teljes feldolgozása, négy

származnak a programszerűen csengő, nevezetes szavak. „A Hegellel való küzdelem ideje lezárult, történeti megismerésének ideje eljött. Csak is ez a történeti szemléletmód lesz képes Hegelben a múlandót a maradtól elválasztani.”⁵² E sorok ama recenzio záró szavaiként fogal- mazódtak meg, melyet Dilthey Hegel levelezésének az FVA megkéselt pótlásaként Karl Hegel által sajtó alá rendezett és 1887-ben megjelent kétkötetes kiadása alkalmából tett közzé.⁵³ E publikáció s annak diltheyi recenzioja egyfajta korszakhatárt jelez: két kiadás és a mögöttük meghú- zódó és őket elválasztó filozófiai világkép és korszaklem változását. Innen szemlélve Hegel levelezésének kiadása már maga is elmozdulást jelent: egyfajta híd a rendszer Hegelétől, az FVA-tól a történeti Hegel felé. Dilthey a legteljesebb mértékben üdvözli ez utóbbit, s radikalizálni kívánja; kon- klúziója e feladat szükségességének igényét jelenti be. „Hálás köszönet- tel fogadtuk e két kötetet” – írja a fent idézett szavakat közvetlenül meg- előzően.

Ám ezek csak annál inkább szükségletet ébresztenek bennünk aziránt, hogy a teljes új apparátus alapján Hegel fejlődésének története (*Entwick- lungsgeschichte*) a korábbi éveiből származó kéziratok teljesebb kivona- tainak közreadásával szülessék meg, s hogy így az egykor Haym által – a romantikusok és Schelling hagyatékának teljes megnyitása előtt, s ráadásul még a spekulatív rendszerekkel való küzdelem idején – meg- kezdett szép munka megfelelőképpen a végére jusson.

sorozat keretében való kiadás (művek, levelek, kéziratok hagyaték, előadások), az anyag kronologikus elrendezése, amelyből rekonstruálható a szerző fejlődésének története, a történeti nyelvhasználat megőrzése, az egyedi szövegek keletkezésének dokumentálása, az összes szövegvariáns jegyzéke, idézethelyek megadása és tárgyi magyarázatok – ezek a legfontosabb jellemzők, amelyeket a Kant-kiadásból vettek át.” (HENCKMANN, I. m., 83.)

⁵² Wilhelm DILTHEY, „Briefe von und an Hegel” = Uő, *Zur Geistesgeschichte des 19. Jahrhunderts. Portraits und biographische Skizzen – Quellenstudien und Literatur- berichte zur Theologie und Philosophie im 19. Jahrhundert*, szerk. Ulrich HERRMANN, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1991³, 316. (*Gesammelte Schriften*, 15.): „Die Zeit des Kampfes mit Hegel ist vorüber, die seiner historischen Erkenntnis ist ge- kommen. Diese historische Betrachtung wird erst das Vergängliche in ihm von dem Bleibenden sondern.”

⁵³ *Archiv für Geschichte der Philosophie* 1 (1888), 289–299.

Haymra nemsokára visszatérek, a kétfajta korklíma különbségének ér- zékeltetése céljából érdemes lesz azonban még visszafordulnunk Hegel korához és egy kicsit elidőznünk nála. A kor összefoglaló jellemzésére mindenekeiőtt Richard Kroner művének plasztikus összegzése kínálko- zik.⁵⁴ A német idealizmus korszaka, ha *A tiszta ész kritikája* megjelené- sének évétől Hegel *Jogfilozófiájának* publikálásáig számítjuk, írja nagy művének elején Kroner, lényegében véve az 1781 és 1821 közti négy év- tizedet fogja át. E korszakot olyan szellem hatja át, amely „a keletkező- ben levő kereszténység eszkatologikus reménységeihez fogható; most kell felvirradnia az igazság napjának vagy soha; már közel van, mi va- gyunk hivatottak, hogy megvalósítsuk.”⁵⁵ A szellemi klíma érzékelte- sére Kroner idéz Hegel 1795 januárjában Schellinghez írott leveléből: „Jöjjön el Isten országa, mi pedig ne üjünk ölbetett kézzel.”⁵⁶ Ezt a szelle- met azonban már Kant kritikái fő művének záró sorai is megfelelőképpen sugározzák: „egyedül a kritika útja maradt nyitva”, összegzi korszakos művét visszapillantva Kant.

Az olvasó, ha volt benne elegendő jóindulat és türelem, hogy társaságom- ban végigjárja ezt az utat, most megíthatja, nem lehetséges-e, ha hajlandó maga is hozzájárulni, országúttá szélesíteni ezt az ösvényt, és még száza- dunk vége előtt valóra váltani azt, amit *oly sok évszázad nem tudott elérni*, nevezetesen, az emberi ész teljes meglegésére megválaszolni azokat a kérdéseket, melyek tudásvágyát mindenkor – eleddig azonban haszta- lanul – felkeltették.⁵⁷

E sorokat olvasva megjegyezhetjük: innen szemlélve nyilvánvaló, hogy a német idealizmus képviselői számára – Hegel számára pedig különös- képpen – Kantnak e szavai felhívásként csengtek. A kritika útjának – ösvényének – országúttá szélesítéséhez a maguk részéről nagyon is hozzá

⁵⁴ A következőkhöz lásd Richard KRONER, *Von Kant bis Hegel*, I–II., Mohr, Tübingen, 1921, 1924, [1961²], 1–3.

⁵⁵ Fentebb láttuk (az I. 3. pontban), hogy a Hegel halálakor elmondott búcsúbeszédek hangvétele ehhez nagy mértékben hasonló.

⁵⁶ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Ifjúkori válogatott írások*, ford. Révai Gabor, Gondolat, Budapest, 1982, 46.

⁵⁷ KANT, *Kritik der reinen Vernunft*, B884. (KANT, *A tiszta ész kritikája*, 664 sk. [Kieme- lések – F. M. I.]

kivántak járulni, s a Kant által megnyitott úton az ember tudásvágyát mindenkor felkeltő kérdésekre immár végleges válaszokat próbáltak adni. Kroner azután Fichte, Schelling és Hegel különböző írásaiból illusztrálja ezt a szellemet és a neki megfelelő hangvételt, összegzését azonban e ponton nem követjük tovább.

Mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a Hegel halála után elteit másfél évtizedet – azt az időszakot, melyben a tanítványok éppenséggel az FVA-t sajtó alá rendezték – továbbra is teljességgel a Kroner által jellemzett szellemi klíma uralta, és még Schelling negyvenes évekbeli berlini előadásai is ennek háttere előtt bontakoznak ki. Az a mód, ahogy a hegelianusok Schelling berlini katedrára lépését fogadják, a tanítványok Hegel halálakor elhangzott búcsúbeszédeinek hangnemét idézi vissza. Schelling 1841. novemberében elhangzott berlini székfoglaló előadásáról szóló beszámolójának a végén a fiatal – s akkoriban teljességgel hegelianus – Engels például a következőképpen ír:

A mi dolgunk az lesz, hogy [...] a nagy mester sírját megóvjuk a szidal-maktól. Nem riadunk vissza a harctól. Semmi sem lehet kívánatosabb a számunkra mint az, hogy egy ideig *ecclésia pressa* [elnyomott egyház] legyünk. Itt elválnak a lelkek. Amelyik igaz, kiállja a tűzpróbát, amely lyuk hamis, azt szívesen nélkülözzük sorainkban. [...] az ifjúság még sohasem özőnlőtt olyan nagy számban zászlaink alá, a gondolat, amely uralkodik rajtunk, még sohasem bontakozott ki olyan gazdagon, bátorság, érzület, tehetség még sohasem volt annyira a mi oldalunkon, mint most. Ezért bátran szembe fogunk szállni az új ellenséggel [...].⁵⁸

Egy évvel később megjelent brosúrájában Engels olyan sorokat is leír, melyek az FVA korabeli hatását jól tükrözik, s melyeket e helyen már csak azért is érdemes idéznünk, mivel tudomásom szerint – sok szempontból talán igen, ám – a Hegel-életmű és az FVA filológiájának és hatástörténetének szempontjából még nem hasznosítottak őket.

⁵⁸ Friedrich ENGELS, „Schelling Hegelről”, [Telegraph für Deutschland, 1841. december, 107. sz. Friedrich Oswald aláírásával] = MEM, XLI, 151–158, itt: 158. (Uő, „Schelling über Hegel” = Karl MARX – Friedrich ENGELS, *Schriften, Manuskrifte, Briefe bis 1844*, II., Dietz, Berlin, 1982, 163–170, itt: 169 sk. [Werke, Ergänzungsband]).

Mikor Hegel 1831-ben meghalt, és rendszerét örökül hagyta tanítványaira, ezek száma viszonylag csekély volt még. [...] Nyilvánosság előtt megjelent írásai [...] csak tudósok korszakú és ráadásul elfogult közönségére számíthattak. [...] De amikor Hegel meghalt, filozófiája akkor kezdett csak igazán élni. Összes műveinek, különösen pedig előadásainak kiadása mérheterlen hatást keltett. Új kapuk nyíltak fel ahhoz a rejtett, csodálatos kincshez, amely ott szunnyadt a hegy hallgatag ölében. [...]

Ugyanakkor a tanítás emberibb, szemléletesebb formát öltött Hegel tanítványainak ajkán.⁵⁹

E sorok aligha igényelnek kommentárt: nem csupán az FVA nagy hatását tanúsítják a kortárs szemével, de azt is jól mutatják, hogy e kiadás ama törekvése, melyet Walter Jaeschke idézett megjegyzése úgy jellemzett, „az előadásköteteket Hegel publikálatlan művei pótlaként, sőt egyenesen magasabb rendű pótlaként prezentálta”,⁶⁰ egyáltalán nem volt sikertelen. Az sem mellékes, hogy Engels írásában elhangzik a Schellinggel szemben teljességgel hegeli szellemben fogant – fentebb idézett – fenntartás is: „az újabb filozófia történetében [Schelling] jelentékeny szerepet játszott, de minden tőle származó kezdeményezés ellenére sosem nyújtott kész rendszert, és mindig csak halasztotta a tudománnyal való számvetését”.⁶¹

Schelling berlini fellépése Karl Jaspers megfogalmazása szerint az utolsó alkalom volt, amikor az egyetem a széles nyilvánosság számára meghatározó szerepet játszott, s a filozófia világhatalomát hatalomnak és eseménynek számított.⁶² A székfoglaló előadásra több száz fős hallgatóság

⁵⁹ Friedrich ENGELS, „Schelling és a kinyilatkoztatás. A szabad filozófia elleni legújabb reakciós kísérlet kritikája” [Robert Binder, Leipzig, 1842] = MEM, XLI, 163. (Kiemelés – F. M. I.) Lásd Friedrich ENGELS, „Schelling und die Offenbarung. Kritik des neuesten Reaktionsversuchs gegen die freie Philosophie” = MARX–ENGELS, *Schriften, Manuskrifte, Briefe...*, 175.

⁶⁰ JAESCHKE, „Probleme der Edition der Nachschriften...”, 57.

⁶¹ ENGELS, *Schelling és a kinyilatkoztatás*, 166. (MARX–ENGELS, *Schriften, Manuskrifte, Briefe...*, 178.) A Schellinggel szembeni fenntartásra nézve lásd fentebb a 14. jegyzetet.

⁶² Lásd Karl JASPERS, „Vom lebendigen Geist der Universität” = Uő, *Reichenschaft und Ausblick. Reden und Aufsätze*, Piper, München, 1958, 197. Vö. ugyancsak Xavier TILLETTE, *Schelling. Biographie*, Klett-Cotta, Stuttgart, 2004 (eredetije: Callmann-Lévy, Paris, 1999), 400–401; Arszenyij GULUGA, *Schelling*, Gondolat, Budapest, 1987, 292–293.

előtt került sor – a legnagyobb auditorium sem volt elég nagy, a diákok azzal fenyegetőztek, ha nem tudnak bejutni az ajtón (ehhez belépőjegyek kellett), akkor az ablakon keresztül másznak be⁶³ –, melynek soraiban „egyetemi előkelőségek és a tudomány korifeusai” mellett megtalálhatók voltak „mindenfajta társadalmi állás, nemzet és vallásfelekezet képviselői”, „öreg doktorok és lelkesek”, „ész szakállú törzstisztek” és ifjú „önkén-tesek”.⁶⁴ Az előadások hallgatói között olyan jelenkori vagy későbbi szellemi-politikai nagyságok ültek, mint Alexander von Humboldt, Savigny, Kierkegaard, Bakunin, Lasalle, Leopold von Ranke, Jacob Burckhardt, Droysen, Trendelenburg. A székfoglaló előadás közönségében számos notabilitás foglalt helyet: magas rangú államhivatalnokok, tisztviselők, katonatisztek és főpapok. Az előadás pedig, úgy tűnik, nem okozott csalódást, beváltotta a hozzá fűződő elvárásokat. Mint Xavier Tilliette összegzően írja „hírességek és ismeretlenek, csodálók és ellenfelek csekély eltéréssel mind úgy nyilatkoztak: nagy eseménynek voltak a tanúi”.⁶⁵

A nem lankadó, feszült figyelem és az eszkatologikus várakozás, mely az idealizmus korában a filozófiát övezte, végül pedig Schelling berlini fellépését megelőzte és kísérte, Engels leírásából ugyancsak jól érzékelhető. A Schelling katedrara lépését megelőző atmoszférát az akkoriban harcos ifjúhegelianus a következőképpen ecseteli:

Ha most itt, Berlinben bárkit is megkérdeznék, akinek csak némi sejté-
me is van a szellem világ fölötti hatalmáról, hol található az a csatater, amelyen a Németország politikai és vallási közvéleményén, azaz a ma-
gán Németországon való uralomért folyik a harc, akkor azt fogja vála-
szolni: ez a csatater az egyetemen van, éspedig a 6. tanteremben, ahol
Schelling tartja előadásait a kinyilatkoztatás filozófiájáról.⁶⁶

Schelling persze, írja Jaspers, idealista kortársaihoz hasonlóan a korszak-
forduló tudatában élt, sőt, „mindazokkal a szellemekkel együtt, akikkel még

⁶³ Kuno FISCHER, *Schellings Leben, Werke und Lehre. Geschichte der neuern Philosophie*, VII, Carl Winter, Heidelberg 1899², 244; TILLETTE, *I. m.*, 402.

⁶⁴ ENGELS, „Schelling Hegelről”, 151–152. A következőkhöz lásd: Uo., továbbá GÜLÜGA, *I. m.*, 292. és FISCHER, *I. m.*, 244; TILLETTE, *I. m.*, 402–403.

⁶⁵ Uo., 401.

⁶⁶ ENGELS, „Schelling Hegelről”, 151–152.

Jénában találkozott, nem is pusztán egy új korszak, de egyenesen egy vi-
lágörténeti fordulópont tudata hatja át gondolkodását.⁶⁷ A fordulópont,
az eszkatologikus várakozás, az új világkorszak eljövetele Schellingben is
teljes mértékben jelen van – e tudat a maga módján azután Marx gondol-
kodásában is tovább él.

E rövid körképben látható, hogy az idealizmus korának szelleme mi-
lyen mértékben hatotta át – nem csupán az idealisták és Hegel gondolko-
dását, hanem (ami a jelen összefüggésben lényegesebb) – a tanítványok-
nak Hegel hátrahagyott művére, e mű kiadására, sajtó alá rendezésére
vonatkozó sajtát – küldetesként értett – feladatuk önértelmezését. Ehhez
képest a kor, melyet – Paul Ernst első világháború után megjelent nagy-
hatású könyvének címét kölcsönözve⁶⁸ – a német idealizmus összeom-
lása jellemzett, s mely a 19. század második felét fémjelmezte, Hegelhez –
ha egyáltalán – már csak történeti módon talált hozzáférést. Jól jelzi ezt
a Hegel-irodalom első jelentős művének, Rudolf Haym 1857-ben meg-
jelent könyvének már a címe is: *Hegel und seine Zeit*.⁶⁹ Hegel műve sajtát
korának és fejlődésének – azaz: nem a mi korunknak, nem Haym korának
– az összefüggésben kerül ábrázolásra. Hegelt sajtát korából kiindulva
kell megérteni – ezen ártalmatlan és jóindulatú, alapiában véve természe-
tesnek tűnő követelmény mögött az a beismerés húzódik meg: ha a mi
korunkból indulunk ki, nem találunk utakat hozzá. Idézett recenziójá-
ban Dilthey is kiemelte: „a hagyatékban maradt kéziratokat Haym újra
feldolgozta és elsőként mutatta be a rendszer benső fejlődésének törté-
netét (*Entwicklungsgeschichte*)”.⁷⁰ S valóban: mint Hayma bevezetőben

⁶⁷ Karl JASPERS, *Schelling. Größe und Verhängnis*, Pieper, München–Zürich, 1986, 253.

⁶⁸ Paul ERNST, *Der Zusammenbruch des deutschen Idealismus*, Georg Müller, München, 1918 [1931²]. Lásd ehhez Hans-Georg GADAMER, *Neuere Philosophie*, I., Hegel, Husserl, Heidegger, Mohr, Tübingen, 1987, 249. (*Gesammelte Werke*, 3.) (Uő, „Bevezetés Heidegger »A műalkotás eredete« című tanulmányához” = Martin HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, ford. BACSÓ Béla, Európa, Budapest, 1988, 7–8.) Lásd továbbá Uő, *Einführung in die Metaphysik*, Niemeyer, Tübingen, 1976², 34–35. (Uő, *Hegels Phänomenologie des Geistes*, ford. VAJDA Mihály, Ikon, Budapest, 1995, 23.) Uő, *Hegels Phänomenologie des Geistes*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1997³, 57. (*Gesamtausgabe*, 32.) Uő, *Schellings Abhandlung... 7.* (Uő, *Schelling értekezése... 23.*)

⁶⁹ Rudolf HAYM, *Hegel und seine Zeit. Vorlesungen über Entstehung und Entwicklung, Wesen und Werth der hegel'schen Philosophie*, Rudolf Gaertner, Berlin, 1857. [Wilhelm Heims, Leipzig, 1927².]

⁷⁰ DILTHEY, „Briefe von und an Hegel”, 310.

írja, célja nem dogmatikus, műve sem a hegeli filozófiát annak részei szerinti ábrázolásában, sem a szó megszokott értelmében vett kritikát vagy polémiát, sokkal inkább a hegeli filozófia „objektív történetét kívánja nyújtani”; s noha az ábrázolás és a kritika is szándékában áll, mégis mindkettőhöz a talajt „történeti úton” törekszik előkészíteni, e filozófia „keletkezésének és fejlődésének tárgyalása révén”. „Senki nem merné ma kijelenteni – ha csak nem volna tökéletesen elmaradott vagy vak –, hogy a rendszer uralná még az életet és a tudományt, ahogy egykor uralta.” Egy filozófiai rendszert megdönteni azonban csak egy másik rendszer lehet képes, írja Haym (e megfontolás persze messzemenően a hegeli rendszer gondolat foglya), egy gondolati építményt gondolati fragmentumokkal nem lehet lerombolni. A megüresedett trónra pályázó trónkövetelőkhöz persze nincs hiány. Ezzel szemben „az igazság az, [...] hogy a filozófia birodalma ma teljes mértékben vezető filozófia nélkül maradt, a felbomlás és a ziláltság állapotában található”.⁷¹

A felbomlás és a ziláltság állapota kedvez a történeti érdeklődés kibontakozásának és szárbá szökkenésének, ez utóbbi valójában a rendszerfilozófia napjának leáldozásával, annak helyére lépve születik meg. Mint Haym egyértelműen utal rá, a jelenkor érdekei nem kedveznek többé a szellemnek: sem a költészetnek, sem a filozófiának. „A hegeli filozófia bukása a filozófia kifáradásával áll összefüggésben általában.” Korunk immár nem a filozófiai rendszerek kora, inkább a technikai felfedezéseké: „Az előző évtized érzés- és gondolatvilágát szinte élesen megvont választóvonal választja el a miénkétől.”⁷²

Amennyiben a korszak a hegeli filozófia hatástörténetének (vonzás) köréből kihullott, Hegelhez már csak történeti úton tud hozzáférni. Hatástörténet áll itt szembe történettel. Ha valami immár nem áll a korábbiak hatástörténetében, ez utóbbihoz már csak történetileg talál

⁷¹ HAYM, I. m., 2–4.

⁷² Uo., 5–6. „El lehet mondani, és el is mondták – írja egy mai szerző –, hogy a humanista műveltség [...] a 19. század második felében [...] anakronizmusává vált, hiszen akkoriban ment végbe a technikai forradalom, az iparosítás – olyan példa nélkül álló esemény, mely Európát a legrövidebb idő alatt mélyrehatóbban megváltoztatta, mint mindaz, ami a megelőző három évszázadban az emberek műveként megvalósult.” MANFRED FUHRMANN, *Bildung. Europas kulturelle Identität*, Reclam, Stuttgart, 2002, 32.

hozzáférést – ez a historizmus felvirágzásának kora. A historizmus ugyanis, ahogy Gadamer kifejti, elszakítja a jelent a múlthoz fűző szálakat; amivel pedig előzetesen fölszámolta az eleven kapcsolatot, ahhoz egy második lépésben történetileg próbál utat találni. A hagyományhoz való kapcsolódásnak – a hagyomány alkotó továbbvitelének – a helyébe a hagyomány objektív (történeti) megismerésére irányuló törekvés lép. Ez utóbbi már kiindulópontjában és célkitűzésében a kapcsolódás felszámolását jelenti. A történeti tudat, mint Gadamer írja, megszünteti az eleven élet-kapcsolatot, distanciát teremt a történelemmel szemben,⁷³ zárójelbe teszi „annak az életvonalatkozásnak az előzetes szerepét, amit a hagyomány a mai kor számára jelent”,⁷⁴ kirefektálja magát a hagyományhoz fűződő életviszony alól.⁷⁵ Ezáltal a történeti tudat a hagyományt érvényre juttatja ugyan, ám éppen csak „történetileg”, azaz a maga másságában, s nem olyasvalamiként, ami ránk is hat és bennünk is folytatódik.

Érdeemes még egy kicsit Gadamer ábrázolását követnünk, mivel leírása teljes mértékben alkalmas annak a korhelyzetnek – a korszaklelem ama változásának – az érzékeltetésére, melyben a Hegelhez való viszony alapvető változáson ment keresztül. Sőt olyannyira találó rá nézve, hogy az az érzésünk támad, nem utolsósorban e változást tarthatta szem előtt, amikor a historizmusról szólv jellemzését megfogalmazta. S az sem véletlen, hogy e változás leírásakor többször is mértékadó módon hangzik el a Diltheyre való hivatkozás.

Ahogy az az idegenség, melyet a mechanika korszaka érzett a természetel mint természeti világgal szemben, ismeretelméletileg az öntudat fogalmában és a „világos és jól tagolt” [...] szabályaiban fejeződött ki – írja – úgy a 19. századi szellemtudományok is hasonló idegenséget éreztek a történeti világgal szemben. A múlt szellemi alkotásai [...] immár nem tartoznak a jelen magától értetődő tartalmához, hanem tárgyak, melyeket kutatni kell, adottságok, melyekből megjeleníthető a múlt. Így Dilthey is az adottnak a fogalma vezérli, amikor megalkotja az élmény fogal-

⁷³ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Gondolat, Budapest, 1984, 29.

⁷⁴ Uo., 149.

⁷⁵ Uo., 253.

mát.⁷⁶ Wilhelm Scherer⁷⁷ írt nekrológiájában Dilthey hangsúlyozza, hogy Scherer eljárását a természettudományok szelleme vezérelte. Még akarja magyarázni, hogy Scherer miért engedett ennyire az angol empirizmus befolyásának: „Modern ember volt, s elődeink világa az ő szellemének és szívének már nem othona, hanem történeti objektuma volt.”⁷⁷

Az utóbbi kijelentés Dilthey részéről többé-kevésbé önjellemzőként vagy önértelmezésként is felfogható. Mármost aligha tévedtünk, ha azt mondjuk: az állítás, mely szerint „A múlt szellemi alkotásai [...] immár nem tartoznak a jelen magától értetődő tartalmához”, teljes mértékben érvényes Hegelre, sőt elsősorban rá érvényes csak igazán. Hegel „szellemi alkotása immár nem tartozik a jelen magától értetődő tartalmához”, Hegel világa az utódok – a 19. század második fele s a Dilthey jelszavához kapcsolódva újra induló új kiadások – „szellemének és szívének már nem othona, hanem történeti objektuma”. Új és eleven tapasztalat a vele szembeni idegenség; ezért hát nem harcba kell szállni miatta – kiállni mellette vagy ellene fordulni és szembeszállni vele –, hanem először is megismerni. Megismerni – ez annyit tesz: igazából nem ismerjük, idegen a számunkra. Az utóbbi pedig annyit: az eleven életkapcsolat megszakadt. Amivel harcolunk – ami mellett vagy ami ellen vagyunk –, azt ismerjük. Ezért a diltheyi jelszó egy hegelianus számára (mint például Lukács és a 20. századi hegelianus marxizmus jó része számára) fájdalmasabb, mint Hegel ellenfeleinek a mester elleni minden támadása. Akit támadnak, az él és eleven. Akit meg akarnak ismerni, az (már csak) történeti objektum. Gadamer megfogalmazása utolérhetetlen pontossággal jellemzi azt a szellemi klímát, melynek átfogó horizontja a 19. század második felétől kezdve kirajzolta a Hegelhez való viszony új koordinátáit: „A múlt szellemi alkotásai [...] immár nem tartoznak a jelen magától értetődő tartalmához: tárgyak, melyeket kutatni kell, adottságok, melyekből megjelenthető a múlt.”

⁷⁶ Uo., 66.

⁷⁷ Uo., 29. Lásd Wilhelm Dilthey, *Vom Anfang des geschichtlichen Bewusstseins. Jugendaufsätze und Erinnerungen*, szerk. ERICH WENIGER, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1988⁸, 244. (*Gesammelte Schriften*, II.)

Ez a szellem alkotja és hatja át mármost az új, „fejlődéstörténeti” Hegel-kiadások iránti igény megszületésének háttérét és – kimondott vagy kimondatlan, tudatos vagy tudattalan – előfeltévesét. Dilthey számára, írja a jelenkor Hegel-kutatója, „Hegel rendszere történetivé lett; a fiatal Hegel vázlatait ezért nem a rendszer félig kész előfokainak, hanem önálló koncepcióknak kell tekinteni. Ez a maxima a fiatal Hegel minden későbbi fejlődéstörténeti (*entwicklungsgeschichtlich*) értelmezésére is érvényes.”⁷⁸ Innentől kezdve evidens, amit a 20. század első harmadának végén megjelent nagy művében Theodor Haering juttatott egyértelműen kifejezésre: más dolog Hegel-kutatónak és megint más hegelianusnak lenni. Haering már előjáróban egyértelműen leszögezte: „Semmiképpen sem osztja Hegel alapvető álláspontját”, ő maga „semmilyen értelemben sem hegelianus”. Célja „egy Hegel fejlődését lépről lépésre követő bemutatás”. Hegel filozófiája a jelenkor számára olyan, mint az egyiptomiaké vagy babilóniaiaké: minden jövőbeli elengedhetetlen forrása, ám a jelenkor számára „ismeretlen és hozzáférhetetlen birodalom”.⁷⁹

Ugyanakkor, fordítva, Dilthey sem kevésbé utolérhetetlen pontossággal jellemezte a Hegel-tanítványok Hegelhez való viszonya és saját jelenkorának Hegelhez fűződő megváltozott viszonya közti különbséget. „Minthogy ezeket a tanítványokat – írta idézett recenziója elején – a [hegelij] rendszer történeti hatóerejének érzete teljességgel áthatotta, minden iskolamesteri pedantéria nélkül a hagyaték oly hatását tudták elérni, amely könyvekével ért fel.”⁸⁰ A mondat első felének állítása alighanem messzemenően találó és igaz. A tanítványokat a hegelij rendszer történeti hatóerejének érzete teljességgel áthatotta”: az FVA teljes mértékben a hegelij gondolkodás hatástörténetének sodrában született.⁸¹ Az utó-

⁷⁸ Klaus DÜSING, „Jugendschriften” = Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, szerk. OTTO PÖGGELER, Alber, Freiburg-München, 1977, 28.

⁷⁹ Theodor HAERING, *Hegel. Sein Wollen und sein Werk. Eine chronologische Entwicklungsgeschichte der Gedanken und der Sprache Hegels*, I–II., Teubner, Leipzig-Berlin, 1929, 1938. [Scientia, Aalen, 1979], I., VII., 1.

⁸⁰ Dilthey, „Briefe von und an Hegel”, 310. („Wie diese Schüler von dem Gefühl der geschichtlichen Wirkungskraft des Systems noch ganz erfüllt waren...”)

⁸¹ Dilthey megfogalmazása itt melankolikus és distanciált. A tanítványokat a hegelij rendszer történeti hatóerejének érzete teljességgel áthatotta”: aki így fogalmaz, az maga aligha áll már e hatóerő vonzáskörében. Aki benne áll, aligha mondáná, „engem áthat ez vagy az a hatóerő”. Az inkább úgy érezné – mint a Hegel-tanítványok

kor azonban már csak „történeti” úton keresett hozzáférést Hegelhez, a varázs megszakadt: az új szövegkiadások, a fennmaradt kéziratok és előadásjegyzetek gyűjtése és kiadása nem más, mint ennek az útkeresésnek a „történeti” úton való hozzáférésnek a termékei.⁸²

Ezt a részt a következő megjegyzéssel zárhatjuk. Az 1950-es évekre világossá vált, hogy egyedi tudósok mégoly tiszteltreméltó erőfeszítései nem elegendőek egy új Hegel-kiadás támasztotta feladatok elvégzéséhez, hangzott bevezetőben, intézményi háttérre és csapatmunkára van szükség. Ehhez most azt tehetjük hozzá: úgy tűnik, egy team számára sem elegendő egy emberöltő, több generációra van szükség.

II.

Kerdesben abból indultunk ki, hogy a hagyományos (filológiai-pozitivista) felfogás szerint első lépésben megállapítjuk a szöveget, majd második lépésben következik az interpretáció, a filológiai munka eredményeként megállapított-előállított szövegváltozat értelmezése. Jelen dolgozat egyik alapvető tézise pedig úgy hangzik, hogy a szövegmegállapítás sem

érezhetők is –, hogy az igazság érinti meg (nem pedig ilyen vagy olyan filozófiai rendszer hatóereje).

⁸² E hozzáférés esélyei persze aligha jobbak, mint a történeti-kritikai módszer felhasználásával folytatott Jézus élete kutatás (*Leben-Jesu-Forschung*) sikerességének – azaz igen csekélyek. Innen szemlélve a hit Jézusa és a történeti Jézus közti különbségtévesztés hozzávetőleg megfelel – *mutatis mutandis* – a rendszer Hegelje és a történeti Hegel közti különbségtévesztésnek. Jézust pusztán történeti úton éppoly kevésbé lehet megtalálni, mint Hegelt. A történeti-kritikai módszer felhasználásával folytatott Jézus élete kutatás fonákágának egyébiránt, úgy tűnik, Hegel maga is tudatában volt. „Ha a hit a történelemből akarja meríteni tartalma megalapozásának vagy legalább igazolásának azt a módját is, amelyről a felvilágosodás beszél – írja a *Fenomenológiában* –, s komolyan hiszi és úgy tesz, mintha ezen múltnek a dolog, akkor már a felvilágosodástól csábította el magát; s fáradozásai magának illyképpen való megalapozására vagy megállapítására csak megfertőzöttségéről tesznek tanúságot” (HEGEL, *A szellem fenomenológiája*, 286–287). A történeti, pontosabban fejlődéstörténeti beállítottságú életműkiadások negatív hatására utalt Otto Pöggeler, amikor megjegyezte: „Bármilyen fontosak a klasszikusoknak a kiadásai – a filozófiához való viszonyunkat megfontolják: egy »nagy« filozófus gondolatait fejlődéstörténetileg már csupán az életmű egészének összefüggésére vonatkoztatják, nem pedig elsődlegesen magára a dologra”. (PÖGELER, „Die historisch-kritische Edition...”, 37.)

laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben zajlik, s hogy ily módon filológia és hermeneutika többszörösen is egy-másba fonódik.

A szövegmegállapítás egyik hagyományos nehézsége maga is filológiai eredetű, amennyiben – a szöveget megállapítandó – a filológiai-szövegkritikai munka egy szöveg kiadástörténetére visszanyúlva gyakran azzal a ténnyel szembesül, hogy bizonyos szövegeket szerzőjük több kiadásban, s így több, egymástól kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő szövegváltozatban is megjelentetett. Mi a teendő ebben az esetben? Melyik legyen akkor a kanonikus szöveg? Hogyan kell ezt megállapítani: helyre-állítani vagy elő-állítani?⁸³

⁸³ Magyarul nem adható vissza, hogy a német *Feststellen* ('megállapítani', 'rögzíteni') és *Herstellen* ('előállítani') szavak igetöve közös. A fentiekben a kötőjeles írásmóddal ezt a közösséget próbálom (szükségképpen tökéletlenül s alább magyarázandó módon) kifejezni, ahol is a „megállapítani” a *Feststellen* ('helyre-állítani', 'szilárdan rögzíteni') és a *Herstellen* ('előállítani') nemfogalmaként szerepel. A két eljárás összefüggéséhez, pontosabban kontúrjaik elmosódásához, egymásba játszásához lásd például Paul ZÜRCHER, „Editionswissenschaft. Historisch-kritisches Ederien – Beispiele aus der Akademie-Ausgabe von Schellings Werken”, *Akademie Aktuell. Zeitschrift der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 20 (2007/1), 27. Például: „Das »Herstellen« oder »Feststellen« eines Textes bildet einen unverzichtbaren Arbeitsschritt einer kritischen Edition. Das setzt voraus, dass vor einer solchen editorischen Feststellung ein Text nicht wirklich feststeht, sondern erst im Prozess des Ederierens entsteht. Eine Edition bewahrt oder reproduziert nicht nur etwas bereits Vorliegendes [...]». („Egy szöveg »előállítása« vagy »megállapítása« egy kritikai kiadás elengedhetetlen munkafázisa. Ez azt előfeltételezi, hogy egy ilyen szerkesztői megállapítás-rögzítés előtt a szöveg valójában nem létezik rögzített formában, hanem a szerkesztés folyamatában jön csak létre. Valamely kiadás nem csupán valami már meglévő őriz megcsolatához a következő magyarázat kínálkozik. A szöveg »megállapítása« annyira, mint megállítása, rögzítése, »helyre-«, pontosabban a (maga) »helyére« állítása, s ebben az értelemben markánsan nem választható el az »elő-állítástól«, mely végeredményben ugyancsak valamilyen helyen való rögzítéshez vezet: olyan folyamatról van szó, melyben úgyszólván hátulról elő-re, egy bizonyos helyre, azaz a maga (kanonikus) helyére állítjuk a szöveget, ennek eredményeképpen pedig most már megvan, azaz szilárdan, mozdulatlanul, rögzítetten áll (steht fest) – áll itt előtünk. Az elő-állítást mint folyamatot hozzátéve úgy lehet érteni, ahogy a terméket a gyártó vagy ahogy a gyanúsítottat a rendőrség elő-állítja: a termék nem létezik, a gyanúsított igen, de eddig bujkált, vagy legalábbis nem találták, nem akadtak rá, most viszont – miután rátaláltak, meg-állították, fel- és (alkalmasint) le-tartóztatták – már (szilárdan) megvan, ennélfogva megfelelőképpen lehet rendelkezni vele, például ki lehet hallgatni (míg a terméket eladni vagy használni lehet). Az elő-állítást, hely(é)re állítást eredménye-

Számos messzire vezető kérdés merül itt fel, s jelen dolgozat keretei között csupán egyetlen példa kissé bővebb bemutatására vállalkozom. A filozófiatörténet egyik klasszikus műve, az újkori filozófiának pedig alighanem az egyik legkiemelkedőbb alkotása Kantnak *A tiszta ész kritikája*. E mű 1781-ben jelent meg, 1787-ben pedig egy átdolgozott második kiadás látott napvilágot. Ez utóbbi elé Kant teljesen új előszót írt, a bevezetést megtartotta, de lényegesen kibővítette, s magát a szöveget is egyes részeiben alaposan átdolgozta – többek között a transzcendentális esztétikáról szóló részt is kibővítette, a transzcendentális dedukcióról szóló fejezetet viszont két bevezető rész kivételével szinte teljesen újraírta. Az első kiadás harmincöt oldalas szövegének helyébe itt a másodikban negyven oldalnyi új szöveg került, s még másutt is lényeges pontokon dolgozta át az első kiadás szövegét.⁸⁴

Képp továbbá mindegyikük immár lokalizálható, mindegyiknek van helye: az előállított szöveg fellelési helye a papíralapú kéziratban vagy a nyomtatott könyvben található, melyet a könyvtár (levéltár, kéziratár) őriz, a gyanúsított a fogda, melyet a rendőrség őriz, a termék meg a raktár: az előállítás tárgyát (alanyát) mindegyik esetben megfelelő módon ki lehet szolgálatni, ki lehet kérni, és vissza lehet adni. Az előállított személy azonosságát (személyazonosságát) éppúgy ellenőrzik, ahogy a termékét vagy a megállapított-előállított szöveget (szövegazonosság, *Wortlaut*), minélután mindegyikük azonossága immár biztosítva van és nem változik. Az elő-állított az, akit (amit) keresnek, s megfelelő azonosítás után a maga helyére állítják – helyre-állítják (nyomdában-könyvtárba vagy fogdába-rendőrségre vagy raktárba-üzletbe). Mellesleg a német *feststellen*nel a 'megállapítani', 'rögzíteni' értelmében hasonló jelentésű *festhalten* és *festsetzen* igék nagyon is rendelkeznek az 'örizetbe venni', 'meg-állítani', 'fel- vagy letartóztatni' jelentésszintjeivel. A választott példa azt kívánja szemléltetni, miképp lehet az elő-állítás egyszersmind (egy bizonyos) helyre-állítás is; e folyamatban mindazonáltal különbség áll fenn a termék előállítása (*Herstellen*) és a kihallgatott-gyanúsított előállítása (*Feststellen-Festsetzen*) között, amennyiben az előbbi az előállítás során jön létre, míg az utóbbi már azt megelőzően is létezett ugyan, ám mégiscsak az elő-állítással jön pregnáns értelemben létre, azaz létmódot vált, jogi státusa megváltozik – miként a kritikai kiadás szövege ugyancsak a rögzítés után válik csupán »kanonikussá«.

⁸⁴ A két kiadás különbségéről lásd például az új angol kiadásban a fordítók alapos bevezetésének V. részét (Immanuel KANT, *Critique of Pure Reason*, ford. szerk. Paul GUYER – Allan WOOD, Cambridge UP, 1998, 66–73, különösen: 70–71.). Lásd továbbá Wolfgang CARL, „Die transzcendentale Deduktion in der zweiten Auflage“ = *Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft*, 189: „A Kritika második kiadása számára Kant a tiszta értelmi fogalmak transzcendentális dedukciójáról szóló szakaszt teljesen újraírta. Noha Kant maga csupán az »ábrázolásban« történt javításokról beszél, a két fogalmazvány tartalmi tekintetben is világosan különbözik egymástól.” Lásd még UÓ, *Die transzcendentale Deduktion in der ersten Auflage der Kritik der reinen Vernunft*.

A Kant halála óta eltelt időszakban minden Kant-kiadás vagy -fordítás kényszerűen szembeállítja magát a nehézséggel: melyik kiadás szövegét reprodukálja (vagy a fordítás számára melyiket vegye alapul), s egyáltalán: hogyan kezelje a két kiadás problémáját? Az az út, amelyet a Porosz Királyi Tudományos Akadémia kiadása követett, hogy ti. 1911-ben mindkét kiadás szövegét külön-külön kötetben adta ki (az akadémiai kiadás harmadik és negyedik kötetében), nyilván csak egy akadémiai kiadás számára áll nyitva, ám még ez sem tökéletes, mivel – ahogy felhívták rá a figyelmet, s alighanem joggal – ez a megoldás alaposan megnehezíti egyes szöveghelyek összevetését a két kiadásban.⁸⁵ Ezen túlmenően az akadémiai kiadás nem is elfogulatlan, mivel egyfajta hallgatólagos állásfoglalás a kiadás módjából mégiscsak kitűnik. A két külön kötetben való kiadás ugyanis látszólag nem foglal ugyan állást abban a tekintetben, hogy melyiknek a szövegét tekintti jobbnak (kanonikusnak? véglegesnek?). Mégis szembeötölő egyfelől a sorrendiség kérdése – az a tény, hogy az akadémiai kiadás harmadik kötetében *A tiszta ész kritikája* második kiadásának teljes szövege található, míg az ezt követő negyedikben az első, azaz a fordított kronológiai sorrend –, másfelől pedig az, hogy a negyedik kötetben kinyomtatott első kiadás szövege nem teljes, csak odáig tart, amíg Kant már többet nem változtatott a szövegen (azaz a teljes szövegnek nem egészen a felég, úgyhogy a második kiadásnak a harmadik kötetben kinyomtatott 552 oldalával szemben a negyedik kötet 252 lapot számlál). E kettős kiadástechnikai döntés hallgatólagosan tehát világos módon a második kiadás mellett kötelezi el magát, s az elsőnek

Ein Kommentar, Klostermann, Frankfurt am Main, 1992; Hansgeorg HOPPE, „Die transzcendentale Deduktion in der ersten Auflage“ = *Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft*, 159–188. Vö. továbbá Dieter STURMA, „Die Paralogismen der reinen Vernunft in der zweiten Auflage“ = *Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft*, 392.: „A második kiadás átdolgozott részei Kant csupán »az ábrázolásmód megváltoztatásának« nevezte. [...] Ez az utalás azt sugallja, hogy az A- és B-paralogizmusok között csupán stilisztikai különbségek állnak fenn. Ez a beállítás már csak azért sem kielégítő, mivel minden pregnáns megfogalmazás ellenére a B-paralogizmusok továbbra sem mentesek redundanciától és homályosságoktól, ami arra mutat, hogy »az ábrázolásmód megváltoztatásának« más motívumai is lehettek. Ha viszont a B-paralogizmusok egészére tekintünk, az a benyomás keletkezik, hogy a bizonyítás módja itt is megváltozott.”

Paul GUYER – Allan WOOD, „Introduction to the *Critique of Pure Reason*” = KANT, *Critique of Pure Reason*, 74.

pusztán filológiai-keletkezéstörténeti érdekességet tulajdonít. A sajtó alá rendezésnek ez a módja világosan sugallja: a kanonikus szöveg a második kiadás szövege, az első csupán kiegészítő szöveg, amely a teljesség kedvéért szerepel (amire egy kritikai kiadásnak persze figyelemmel kell lennie) mint szövegvariáns, s mint ilyen – mint szövegtörténeti, szövegkeletkezési adalék – tarthat számot az érdeklődésre.

Az elmúlt több mint kétszáz év Kant-kiadásainak különböző megoldáskísérleteire részletesen nem térhetünk ki. Elegendő lesz annak megállapítása, hogy – noha történetek kísérletek a kényszerű vagy-vagy (tehát a vagy az első, vagy a második kiadás szövegének előnyben részesítése melletti döntés) elkerülésére, azaz a két kiadás valamilyen formában való együttes tipográfiai reprodukálására,⁸⁶ aminek az előnyök mellett úgyis szintén megvannak a maga hátrányai, sőt buktatói is –, a tipikus, azaz a leggyakoribb megoldás a mai napig az, hogy főszöveg gyanánt a második kiadás szövegét vesszük alapul, s az első kiadás ettől eltérő szövegváltozatait vagy a jegyzetekben vagy (hosszabb szövegrészek elterése esetén) másutt, többnyire a függelékben, esetleg a második kiadás vonatkozó szövegrészt követően reprodukálják (az előbbi eljárást követte egyébként mindkét magyar kiadás is).⁸⁷

E mellett a megoldás mellett két megfontolás is szól. Egyrészt a második kiadáshoz készült előszó végén maga Kant írja, hogy az első kiadáshoz képest a lényegen, azaz tartalmi kérdéseken nem változtatott ugyan,

⁸⁶ Lásd például az 1877-es Kehrbach-féle kiadás Raymond Schmidt által átdolgozott 1924-es változatát, valamint az utóbbi 1979-ben történt változatlan utánnomását (Reclam, Leipzig). Ez a kiadás a gót, illetve latin betűs szedés meghatározott szempontú változtatásával, illetve az előbbi kettő és a felezett oldal tipográfiája adta lehetőségek kombinációjával próbálja egyidejűleg mindkét kiadás szövegét reprodukálni, s így módon, mint az előzetes megjegyzésben olvasható, „felhasználható éppannyira az első mint a második kiadás eredeti szövegváltozataként.” (Uo., VI.)

⁸⁷ Az 1968 óta többször utánnomott, manapság leginkább használt tizenkét kötetes *Werkausgabe* szerkesztője, Wilhelm Weischedel csak két évszázad Kant-értelmezésének fő irányvonalát foglalta össze, amikor szerkesztői utószavában így írt: „A szöveg kialakításánál a Kant maga által nagyrészt átnézett és megváltoztatott második kiadás élvez előnyt; az első kiadás eltérései [...] a jegyzetekben kerülnek feltüntetésre [...] Ahol Kant hosszabb szövegrészeket változtatott meg, [...] ott mindkét fogalmazvány egymást követve kerül kinyomtatásra” (Immanuel KANT, *Werke in zwölf Bänden. Theorie-Werkausgabe*, s. a. r. Wilhelm Weischedel, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1974, IV, 716–717).

javított azonban az előadásmódon, számos félreérthető helyen változtatta a fogalmazáson, s így reménye szerint a gondolatok érthetőbbé váltak. Am ha a második kiadásban ezek a megjegyzések nem volnának megtalálhatók, akkor is intuitive belátható, elfogadható: ha egy szerző évekkel műve megjelenése után művét átdolgozva, második kiadásban bocsátja a nyilvánosság elé, akkor nyilván úgy gondolja, annak szövege jobb, javított szöveg, tehát az tekintendő a továbbiakban reprodukálandónak vagy véglegesnek. Így bizonyos értelemben – Kant konkrét esetén túlmenően is – kiadástechnikai maximává vált a tétel: a szerző életében megjelent utolsó szövegváltozat tekintendő az autentikus szövegnek. A szerkesztők ilyenformán, írja e tézist kommentálva Wilhelm G. Jacobs, mintegy az elhunyt utolsó akarátát hajtják végre: ha egy mű a szerző életében több kiadást ért meg, akkor a szerkesztők az utolsó kiadást vesszük alapul, azt tekintik a dolog tekintetében az elhunyt által kimondott utolsó szónak.⁸⁸

Hogy milyen szövegváltozatot nyomtatnak ki, az persze messzemenően meghatározza a rákövetkező értelmezést, a hatástörténetet is beleértve. Am fordítva is érvényes: az értelmezés – amennyiben döntenie kell, milyen szöveget ad ki, melyik szövegváltozatot tekintti a kiadásra érdeemesnek szövegnek – elébe vág a szövegkiadásnak, megelőzi azt. Szövegkiadás és értelmezés mindenképpen összefonódik egymással. A kik a második kiadás szövegét vesszük alapul – a kanti mű hatástörténetében ők vannak többségben –, azok természetesen azt az értelmezést fogadják el, mely szerint a második kiadás az elsőhöz képest jobb és egyértelműbb: az átfogalmazások révén előállott új szöveg – az első kiadás fogadtatása alapján, az időközben megjelent recenziókban elhangzott megítélésekre és gyakran félreértésekre is reagálva – a *Kritika* alapgondolatát erőteljesebben, konzekvenssebben juttatja érvényre; egyszerűval valóban „javított kiadás”.

Nem lényegtelen azonban utalnunk arra, hogy vannak kivételek is, s a jelentősebbek közé tartozik Schopenhauer és Heidegger. Schopenhauer azt írta, Kant fő művét akkor értette meg igazán, s az odáig érzékelt

⁸⁸ Wilhelm G. JACOBS, „Textüberlieferung und historisch-kritische Edition. Typen von Editionen” = *Buchstabe und Geist*, 21.

ellentmondásokat csak akkor volt képes feloldani, amikor a szöveget az akkori már nehezen fellelhető első kiadásban olvasta. Az első kiadásnak a 348. és 392. oldal közötti része, mely Schopenhauer szerint Kant idealizmusát oly szépen és világosan ábrázolja, a második kiadásban eltűnt, s helyébe ennek az idealizmusnak ellentmondó kijelentések halmozta került. „Ezáltal *A tiszta ész kritikájának* 1787 és 1838 közötti közkezen forgó szövege – fogalmaz Schopenhauer – *eltorzított és elrontott* szöveg lett, maga a mű pedig önmagának ellentmondó könyv, amelynek az értelme senki számára nem lehetett egészen világos és érthető.”⁸⁹ Schopenhauer ez okból egyenesen indíttatva érezte magát, hogy az olvasóhoz forduljon: „Senki se képzelje, hogy *A tiszta ész kritikáját* ismeri, s képes magának Kant tanításáról világos fogalmat alkotni, ha a művet csupán a második vagy egy azt reprodukáló kiadásban olvasta; ez teljességgel lehetetlen, minthogy csupán egy *megcsonkított, elrontott, bizonyos értelemben inautentikus (!)* szöveget olvasott. Kötelességem ezt határozottan mindenki figyelmeztetésére kimondani.”⁹⁰ 1837-ben Schopenhauer a Kant összes műveit kiadó Hegel-tanítványhoz, Karl Rosenkranzhoz fordult levélben, azt kérve, hogy Kant kritikái fő művét az eredeti formában, azaz az első kiadásban tegyék közzé. Rosenkranz a kérésnek 1838-ban eleget is tett, s ezzel Schopenhauer szerint „múlhatatlan érdemeket szerezett”. „a német irodalom legfontosabb művét talán a pusztulástól mentette meg.”⁹¹

⁸⁹ Arthur SCHOPENHAUER, „Die Welt als Wille und Vorstellung. Erster Band – Anhang: Kritik der kantischen Philosophie” = *Uő, Sämtliche Werke*, s. a. r. Wolfgang Freiherr von LÖHNESEN, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986, I., 586–587. (Dadurch ist denn der Text der »Kritik der reinen Vernunft«, wie er vom Jahr 1787 an bis zum Jahr 1838 zirkuliert hat, ein *verunstalteter und verderbener* geworden, und dieselbe ein sich selbst widersprechendes Buch geworden, dessen Sinn eben deshalb Niemanden ganz klar und verständlich seyn konnte.” [Kiemelés – F. M. I.]

⁹⁰ *Uő*, 587. („Keiner bilde sich ein, die »Kritik der reinen Vernunft« zu kennen und einen deutlichen Begriff von Kants Lehre zu haben, wenn er jene nur in der zweiten, oder einer der folgenden Auflagen gelesen hat; das ist schlechterdings unmöglich; denn er hat nur einen *verstümmelten, verderbten*, gewissermaßen *zuechten* Text gelesen. Es ist meine Pflicht, Dies hier entschieden und zu Jedermanns Warnung auszusprechen.” [Kiemelés – F. M. I.]

⁹¹ *Uő*: „Meggondolásaim nyomán [...] Rosenkranz professzor 1838-ban indíttatva érezte magát arra, hogy eredeti alakjában újra előállítsa *A tiszta ész kritikáját*, amennyiben azt [...] az 1781-es első kiadás szerint nyomatta ki, miáltal a filozófia számára múlt-

Heidegger Kant-értelmezése szerint a mű egyik középponti része, a tiszta értelmi fogalmak dedukciójáról szóló fejezet az első kiadás szöveg-változatában a mű fő kérdésfeltevéséből közvetkező nehézségeket nyíltabban és leplezetlenebbül tárja az olvasó elé, mint ahogy azt a második kiadás alaposan újrafogalmazott szövege teszi. Sőt a szövegezés megváltoztatásának motívuma épp az lehetett, hogy a transzcendentális képzelőerő fogalma körül feltáruló nehézségek és a tiszta ész építményét in-gatagá tevő nyugtalanító veszélyek láttán Kant visszahőkölt; a második kiadásban a transzcendentális képzelőerő fogalmát radikálisan átértelmezte és szerepét igyekezett a minimálisra szorítani.⁹² Nem arra kell figyelni, hogy Kant mit mond, hanem arra, hogy mi történik a metafizika általa megkísérelt új alapvetése során. A történet pedig meghatárolást, visszahőkölést tár fel.⁹³

hatatlan érdemeket szerzett, mi több, a német irodalom legfontosabb művét talán a pusztulástól mentette meg; és ezt nem szabad neki elfelednünk.” („In Folge meiner Vorstellungen [...] hat im Jahre 1838 Herr Professor Rosenkranz sich bewegen gefunden, die »Kritik der reinen Vernunft« in ihrer ursprünglichen Gestalt wieder herzustellen, indem er sie [...] nach der ersten Auflage von 1781 abdrucken ließ, wodurch er sich um die Philosophie ein unschätzbares Verdienst erworben, ja das wichtigste Werk der Deutschen Litteratur vielleicht vom Untergange gerettet hat; und dies soll man ihm nie vergessen.”) Lásd ehhez ugyancsak Karl ROSENKRANZ, *Geschichte der Kant'schen Philosophie*, s. a. r. Steffen DIETZSCH, Akademie, Berlin, 1987 (Leopold Voss, Leipzig, 1840), 160.

⁹² Vö. HEIDEGGER, *Kant und das Problem der Metaphysik*, 160–162, 164, 168, 214–215. (*Uő, Kant és a metafizika problémája*, 201–203, 206, 210, 262–263.); *Uő, Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1995, 279. (*Gesamtausgabe*, 25) A transzcendentális képzelőerő a második kiadásban „már csak név szerint van jelen”, „mint önálló alapképesség, mely érzékiség és értelem között a maguk lehetséges egységében eredeti módon közvetít, ezt a funkcióját elveszti”, „hivatalát az értelem veszi át”. (*Uő, Kant und das Problem der Metaphysik*, 164; *Uő, Kant és a metafizika problémája*, 206; vö. még *Uő, Phänomenologische Interpretation...*, 412.)

⁹³ A *Zurückweichten* (visszahőkölés, meghatárolás) terminust lásd HEIDEGGER, *Kant und das Problem der Metaphysik*, 160, 165, 168, 215. (*Uő, Kant és a metafizika problémája*, 202, 207, 210, 263.), de a *Zurückweichten* kifejezés már a főtű 6. §-ában is előfordul (Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Niemeyer, Tübingen, 1979, 23.: „Wovor Kant hier gleichsam zurückweicht, das muß thematisch und grundsätzlicher ans Licht gebracht werden. [„Ami előtt itt Kant mintegy visszahőköl, azt kell nekünk tematikusan és elvileg napfényre hozni.” Martin Heidegger, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály és mások, Osiris, Budapest, 2001², 40.].) Az 1929-es Kant-könyv tehát a főmű pár mondatában fölillantott tömör Kant-értelmezés részletes kifejtésének tekinthető.

Az emberi megismerés két törzsének, az érzékiségnek mint receptivitásnak, passzivitásnak és a gondolkodásnak mint aktivitásnak, spontaneitásnak az összefüggését Kant a képzelőerő szintézisében kereste, melyet a *Kritika* első kiadásában önálló lelki képességként, az előbbi kettő közös gyökereként hajlott értelmezni.⁹⁴ Am mivel a képzelőerő az érzékiségre és az időre volt vonatkoztatva, ezáltal Kant egész vállalkozása, a tiszta ész „tisztá” voltának megőrzése veszélybe került. Kant így nem ment tovább a megkezdett úton, és a mű második kiadásában a képzelőerőt alaposan átértelmezte. Attól a törekvéstől vezetve, hogy a metafizika számára új, szilárd alapot keressen, hogy azt a szubjektum szubjektivitására, a „tisztá észre” alapozza, írja Heidegger, az alapvetés során Kant éppen hogy aláássa a lefektetni kívánt alapot – úgy szólván elhordja a talajt alóla (*den Boden weggräbt*).⁹⁵ A visszahőkölés ennek az eredménye. Az elhordott talaj alatt szakadék nyílt fel. A metafizika megalapozása során előtte feltáruló szakadék láttán Kant visszahőkölt és nagy sietve igyekezett befedni azt. Ezen befedési kísérlet terméke a második kiadás dedukciófejezetének átfogalmazott szövege.

A hagyományos – neokantianus – beállítás, miszerint a második kiadás szövegét Kant megtisztította az elsöben még benne rejlő „pszichologisztikus” reminiscenciáktól, Heidegger szerint kezdettől fogva elhibázott. Az első éppoly kevésbé „pszichologisztikus” miként a második nem „logikai”.⁹⁶ Mivel azonban a neokantianizmus Kant fő művét és annak filozófiai teljesítményét a pozitív tudományokat megalapozó (anti-pszichologisztikus) ismeretelméletben pillantotta meg, holott Heidegger szerint alapvetően a metafizika megalapozásának kísérletével van dolgunk,⁹⁷ érthető, hogy a logika előtérbe nyomulása innen szemlélve előny-

⁹⁴ Vö. HEIDEGGER, *Kant und das Problem der Metaphysik*, 137–139, különösen: 178–179. (Uő, *Kant és a metafizika problémája*, 175–177.); Uő, *Phänomenologische Interpretation...*, 276 ssk.

⁹⁵ Vö. HEIDEGGER, *Kant und das Problem der Metaphysik*, 160–162, 214, vö. Uo., 217. (Uő, *Kant és a metafizika problémája*, 263, 265–266, 201–203); Uő, *Phänomenologische Interpretation...*, 276–278.

⁹⁶ HEIDEGGER, *Kant und das Problem der Metaphysik*, 170. (Uő, *Kant és a metafizika problémája*, 212.)

⁹⁷ Hogy Kant elsődleges teljesítménye az ismeretelmélet terén bontakozott volna ki, azt Heidegger már a korai előadásában, így például 1921/22-ben alapjaiban kétségbe vonta. Vö. Martin HEIDEGGER, *Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles*.

nek – a második kiadás szövege pedig ennélfogva mértékadónak – számított.

Ama látszólag külsődleges kérdés, hogy *A tiszta ész kritikájának* értelmezése során vajon az első vagy a második kiadást kell-e előnyben részesítenünk, vagy fordítva, csak halovány visszfénye a metafizika kanti alapvetése és annak interpretációja szempontjából döntő kérdésnek: rendelkezik-e elég teherbíró képességgel a transzcendentális képzelőerő mint megvetett alap ahhoz, hogy éppen az emberi szubjektum szubjektivitásának véges lényegét eredeti módon, azaz egységében és egészében meghatározza [...]?⁹⁸

Ahogy kétszáz év Kant-kiadásainak különböző kiadástechnikai megoldásírleteiben, úgy kétszáz év Kant-értelmezéseiben sem lehet feladunk itt elmélyedni és ezzel összefüggésben Heidegger – mindenképpen koncepciózus és szuggesztív – Kant-interpretációjának érdemi vitatásába bocsátkoznunk. Az itt vizsgált kérdés szempontjából tökéletesen elégséges egy rendkívül gyenge fogalmazás. Eszerint Heidegger interpretációjának az itt vizsgált probléma szempontjából nem kell „igaznak” lennie, elégséges annyi, hogy elvileg igaz is lehet – ezt a stratégiát egyébiránt Kant is ismerte és az ész polémikus használatának nevezte.⁹⁹ Ha e

Einführung in die phänomenologische Forschung, Klostermann, Frankfurt am Main, 2005, 97. (*Gesamtausgabe*, 61.)

⁹⁸ HEIDEGGER, *Kant und das Problem der Metaphysik*, 171; Uő, *Kant és a metafizika problémája*, 213–215.

⁹⁹ „A tiszta ész polémikus használatán azt értem, hogy az ész megvédi tételeit dogmatikus tagadásukkal szemben. Itt nem arról van szó, mintha állításai nem lehetnének esetleg hamisak, hanem csak arról, hogy senki nem állíthatja apodiktikus bizonyossággal (vagy akár csak nagyobb valószínűséggel) az ellenkezőjét.” Szélsőséges esetben arról is lehet szó, „hogy az egyik fél nagyzolásával a másik fél – jogosnak éppannyira mondható – nagyzolását állítsuk szembe, hogy az ész ily módon legalább megütközék az ellentéti támadásán, némi kételyt kezdjen táplálni a túlzott igények iránt és meghallgassa a kritika szavát”. (KANT, *Kritik der reinen Vernunft*, A739–740, A757 = B767–768 sk, B785; Uő, *A tiszta ész kritikája*, 584, 595.) A tiszta ész polémikus használatára szolgál, hogy megingassa az apodiktikus igazság igényével fellépő követeléseket (mondván, amit én állítok, csöppet sem kisebb joggal tarthat igényt az igazságra annál, amit te állítasz), nem pedig arra, hogy maga igaz állítást tegyen. E használat védekezésül szolgál.

feltételt teljesíti – márpedig érzésem szerint teljesíti, sőt túlteljesíti –, akkor képes megütni az ellentétes nézetet, annak magától értetődő öntelt magabiztosságát, azt ti. hogy ő alternatíva nélküli. Adott esetben Heidegger értelmezése képes megütni annak a tézisnek a magától értetődőségét, mely úgy hangzik: „későbbi kiadás = jobb kiadás”, avagy „későbbi kiadás szövege = jobbik (kanonikus) szöveg”, „későbbi szöveg-változat = jobb szövegváltozat”. Bárhogy foglaljunk is állást, nyilvánvaló: hogy melyik kiadás szövegét részesítjük előnyben, erősen interpretációfüggő kérdés. Ez az interpretációfüggő preferencia viszont megelőzi a kiíromtatandó szövegváltozatra vonatkozó, látszólag pusztán a filológia kompetenciájába tartozó döntést. Azaz az értelmezés, a hermeneutika megelőzi a filológiát.

A korábbi szöveg iránti preferenciáját Heidegger más alkalommal is – már korábban, hozzávetőleg egy évtizeddel Kant-könyvének megjelenése előtt – kifejtette. A háború után tartott első egyetemi előadásán egykori tanára, a neokantianus Rickert fő művének értelmezése elé rövid kiadástörténeti áttekintést bocsátott. Az 1892-es első kiadásban a *Der Gegenstand der Erkenntnis* mint habilitációs írás 91 kisalakú oldalból áll, fejtette ki aprólékosan, az 1915-ben megjelent harmadik kiadásra viszont ebből „egészen új könyv született, ami külsőre már abban is megmutatkozik, hogy 456 nagyalakú oldalt számlál”. A továbbiakban Heidegger – csakúgy, mint később Kantéval – Rickert önértelmezésével is szembehelyezkedik:

Ezen kiadás előszavában Rickert azt mondja, „a korábbi kiadásokat többé nem szabad használni”. Az alap gondolat, amint az az első kiadásban megfogalmazódott, mindenesetre rögzítendő, ezért én ennek rövid jellemzésére és a problémátörténeti összefüggés bemutatására mindegyiket az első kiadáshoz fogom tartani magam, főképp azért, mert Rickert döntő gondolatai itt még egyszerűbben jutnak kifejezésre, és nem terheli meg őket mértékellenül számos messzire vezető, terjedelmes és gyakran körülményes kritikai diszkusszió meg nem nevezett ellenfelekkel, amint az a harmadik kiadásban oly gyakran történik.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Martin HEIDEGGER, *Zur Bestimmung der Philosophie*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1999², 178. (*Gesamtausgabe*, 56–57.) (Kiemelés – F. M. I.)

Kicsit később még egyszer megerősíti: „[A problémát] kell a maga fő tendenciájában megérteni, éspedig úgy, amint az a történeti motivációból adódik. Ezért hát az első kiadás[ot] fogom figyelembe venni], Rickert megjegyzése ellenére.”¹⁰¹

Heideggernek – Kant és Rickert esetében – az első kiadások iránt támasztott preferenciája feltehetően összefüggésben áll filozófiájának tágabb dimenzióival, nevezetesen azzal a beállítottsággal, amely az eredethez igyekszik vissza, s a tradíciót – a származékosat, a későbbit, mint az eredetet homályba burkoló, tőle eltávoluló mozgást – hanyatlásként, kiüresedésként, visszaesésként hajlik felfogni. Heidegger szerint a tradícióra éppen az jellemző, hogy kiüresedik, nivellálódik, hogy éppen a hagyomány eredeti megátalásainak az értelmét üresíti ki, burkolja feledésbe. „Azt, amit »átad«, az uralomra jutó tradíció elsősorban és többnyire oly kevésbé teszi hozzáférhetővé, hogy sokkal inkább elfedi.”¹⁰² A „vissza a dolgokhoz” husserli elve Heideggernél azzá a jelszóvá válik: „vissza a kezdetekhez”, azaz „vissza a történeti kezdetekhez”, vissza a történelemhez. A kezdethez való eredeti, leginkább „kezdeti” visszatérés, a kezdet kisugárzó erejének újbóli érvényre juttatása innen szemlélve a filozófia, illetve a filozófiálás igazi kezdeté, sőt maga a filozófia. A filozófusok ennek megfelelően voltaképpen örök kezdők – vagy még inkább újakezdők –, olyanok, akiknek a kérdései – nem utolsósorban és épp emiatt – tipikusan a kezdetekre, a dolgok kezdetére irányulnak. Nem véletlen, hogy második korszakában Heidegger gondolati erőfeszítései egyre inkább valamely új, „másik kezdet” – az európai filozófia és történelem „másik kezdeté” (*anderer Anfang*) – körül forogtak. Heidegger nézőpontjából minden nagy dolog közül a kezdet a legnagyobb, mivel mint semmiire sem visszavezethető és semmiből sem levezethető, a megértésnek ilyenképpen teljességgel ellenálló rejtély, kimeríthetetlen gazdagságot rejt magában; olyat, melynek minden kibontakozása, származéka hozzá képest szűkségekppen csak visszaesést, elsze-

¹⁰¹ *Uo.*, 181.

¹⁰² HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, 21.: „Die hierbei zur Herrschaft kommende Tradition macht zunächst und zumeist das, was sie »übergibt«, so wenig zugänglich, daß sie es vielmehr verdeckt.” (HEIDEGGER, *Lét és idő* 2001, 38.) Ennek a szemléletmódnak azután a terméke a megállapítás: Kanttal vagyunk a kantianizmussal szemben. Vö. HEIDEGGER, *Phänomenologische Interpretation...*, 279.

gényedést, hanyatlást jelenthet.¹⁰² Már a heideggeri főmű azzal a megállapítással kezdődik: a létre vonatkozó kérdés, mely Platón és Aristotelés gondolkodásának előterében állott, ma feledésbe merült – eltrivialisálódott és elnémult. „Amit egykor a legnagyobb gondolkodói erőfeszítéssel, még ha csak töredékesen és első nekifutásra is, de sikerült kiragadni a fenoménekből, az régóta közhellyé vált.”¹⁰⁴ A filozófusok ilyenformán voltaképpen kezdők, akik „örök fiatalossággal”¹⁰⁵ rendelkeznek. De utalnunk kell itt

¹⁰³ Vö. például Martin HEIDEGGER, *Grundfragen der Philosophie. Ausgewählte „Probleme“ der „Logik“*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1992, 110, 114. (*Gesamtausgabe*, 45.)

¹⁰⁴ Vö. HEIDEGGER, *Lét és idő* 2001, 17. (1. s.)

¹⁰⁵ Lásd HEIDEGGER, *Zur Bestimmung der Philosophie*, 214. (*Ewige Jugend*) Lásd ugyanakkor Theodora Kiesel, „szüntelen kezdők” (*incessant beginners*) terminusát. „The Genesis of Being and Time” című tanulmányának végén: *Man and World* 25 (1992), 35. 1928-ban azt írta egy levélben Heidegger: „Filozófálni végül is nem más, mint kezdőnek lenni [Philosophieren heißt am Ende nichts anderes als Anfänger sein].” (Rüdiger SAFRANSKI, *Ein Meister aus Deutschland. Heidegger und seine Zeit*, Carl Hanser, München–Wien, 1994, 15.) Az ilyesfajta kezdőkre az jellemző, hogy előszeretettel hajlanak rákérdezni a kezdőtekre – ti. minden dolgok kezdeteire, az *archaita* –, mivelhogy vonakodnak minden további nélkül elfogadni azt, ami magától értetődőként (*selbstverständlich*) hagyományozódott át és el tovább a jelenben. Hogy a filozófia sajátos témája éppen az, ami a hétköznapiakban magától értetődőként jelenik meg, és hogy a filozófiának képesnek kell lennie az állítólagos magától értetődőségekben egyenesen egyfajta rejtély megpillantani: e belátás már középponti szerepet játszott Husserl számára is. Lásd például Edmund HUSSERL, *Die Idee der Phänomenologie*, szerk. Walter BIEMEL, Nijhoff, The Hague, 1973, 19. (*Husserliana*, 2.). „Az ismeret, a természetes gondolkodásban levő legesleginkább magától értetődő dolog egyszerűben misztériumként áll ott.” („Die Erkenntnis, im natürlichen Denken die allersebstverständlichste Sache, steht mit einem Mal als Mysterium da.”) Lásd még Edmund HUSSERL, *Az európai tudományok válsága*, ford. BERÉNYI Gábor és mások, Atlantisz, Budapest, 1998, I., 226.: „A fenomenológus eleve abban a paradoxonban él, hogy a magától értetődőt kérdésesnek, rejtélyesnek kell tekintenie és nem lehet más tudományos témája, mint éppen ez.” (Edmund HUSSERL, *Kritik der europäischen Wissenschaften und die transzendentalen Phänomenologie*, s. a. i. Walter BIEMEL, Nijhoff, The Hague, 1976, 183–184. [*Husserliana*, 6.] „Von vorn herein lebt der Phänomenologe in der Paradoxie, das Selbstverständliche als fraglich, als rätselhaft ansehen zu müssen und hinfort kein anderes wissenschaftliches Thema haben zu können als dieses.”) Az ilyesfajta kezdők éppen ezért időnként hajlanak arra, hogy a kezdetet tekintésük a legnagyobbnak – talán minden dolgok (a jövendő dolgok) legnagyobbikának. Lásd például Martin HEIDEGGER, „A német egyetem önmegnyilatkozása. A rektorátus 1933/34” = Uő, *Az idő fogalma*, ford. FEHÉR M. István, Kossuth, Budapest, 1992, 65–66. (Uő, *Die Selbstbehauptung der deutschen Universität. Das Rektorat 1933/34*, szerk. Hermann HEIDEGGER, Klostermann, Frankfurt am Main, 1983, 12; lásd most ugyancsak Uő, *Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges*, Klostermann, Frankfurt am Main, 2000, 110. [*Gesamtausgabe*, 16.]); Uő, *Bevezetés a metafizikába*, 9, 95.

Heidegger mesterére, Husserlre is, aki szerint a filozófia „lényege szerint az igazai kezdőtekről szóló tudomány”¹⁰⁶, s aki ennek megfelelően saját filozófiai attitűdjét a „kezdő” szintjén állapította meg, és úgy vélte, „idős korában legalábbis ön maga számára tökéletes bizonyosságra jutott abban a tekintetben, hogy magát végre *valódi* kezdőnek nevezheti”.¹⁰⁷

Mármost feltehetően ezen filozófiai – a kezdőtekre irányuló fenomenológiai-hermeneutikai – szemléletmód egyfajta filológiai elágazásának vagy hozadékának is tekinthető, hogy filozófiatörténeti értelmezései során Heidegger időnként egyes gondolkodók műveinek első kiadását részletesíti előnyben. Hogy a filológiai preferencia filozófiai megfontolásokkal állhat kapcsolatban, filozófiai háttérbe ágyazódik: ez csupán valamely filozófiamentes filológia illúzióját tápláló pozitivistá felfogás számára tűnhet kárhóztatandónak vagy hátrányosnak. Valójában inkább előny, hiszen a filozófiai beágyazás önmagát *láthatóvá*, önmaga racionális megvitátását pedig ilyenformán *lehetővé* teszi: egy tőle eltérő filozófiai néző-

(Uő, *Einführung in die Metaphysik*, 12, 145.); Uő, „A műalkotás eredete”, ford. BACSO Béla = Uő, *Rejtékutak*. Osiris, Budapest, 2006, 60. (Uő, *Holzwege*, 64. [*Gesamtausgabe*, 5./]); Uő, „Anaximandrosz mondása”, ford. Kocziszky Éva = Uő, *Rejtékutak*, 284–285. (Uő, *Holzwege*, 327.); Uő, *Vom Wesen der Wahrheit. Zu Platons Höhlengleichnis und Theätet*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1988, 15. (*Gesamtausgabe*, 34.); Uő, *Grundfragen der Philosophie. Ausgewählte „Probleme“ der „Logik“*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1992, 110, 114. (*Gesamtausgabe*, 45.); Uő: *Beiträge zur Philosophie – Vom Ereignis*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1989, 57. (*Gesamtausgabe*, 65.); Uő, *Grundbegriffe*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1981, 15. (*Gesamtausgabe*, 51.) A *kezdēt* terminust jelen összefüggésben a német *Anfang*, és nem a *Beginn* értelmében használom. E megkülönböztetéssel kapcsolatban lásd Uő, *Hölderlins Hymnen „Germanien“ und „Der Rhein“*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1980, 1–2. (*Gesamtausgabe*, 39.); Uő, *Parmenides, Klostermann, Frankfurt am Main*, 1982, 9–10. (*Gesamtausgabe*, 54.)

¹⁰⁶ HUSSERL, *A filozófia mint szigorú tudomány*, 109.

¹⁰⁷ Edmund HUSSERL, „Nachwort zu den Ideen” (1930) = Uő, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Drittes Buch – Die Phänomenologie und die Fundamente der Wissenschaften*, szerk. Marly BIEMEL, Nijhoff, The Hague, 1971, 161. (*Husserliana*, 5.) (Uő, „Utószó a *Gondolatok egy tiszta fenomenológia és fenomenológiai filozófia kapcsán* című művének második kiadásához” = Paul Ricoeur, *Fenomenológia és hermeneutika*, ford. MEZEI Balázs, Kossuth, Budapest, 1997, 92–93. Husserl ugyanitt hozzátette: erőfeszítéseit csak az tudja igazán megértetni és méltányolni, munkájához csak az tud megfelelőképpen viszonyulni, aki „a filozófia kezdetéért küzd”. (HUSSERL, „Nachwort zu den Ideen”, 162; Uő, „Utószó...”, 94.)

pont, például a hegeli álláspont felől – melynek a számára, mint láttuk, „az igaz az egész”, s az abszolútum „csak a végén az, ami” – vitathatóvá, diszkutálhatóvá válik. A hegeli álláspont mint filozófiai álláspont ugyanakkor – amint láttuk –, egészen más filológiai-kiadástechnikai konzekvenciákat sugallhat, s ezeket a tanítványok kiadása magára Hegel műveire vonatkoztatva meglehetősen pontosan valóra is váltotta.

Heidegger filozófiai nézőpontját – a vázolt filozófiai háttérrel, mely az első kiadások iránti preferenciájával vélhetően összefügg – mindazonáltal nem szükséges osztanunk ahhoz, hogy a belőle adódó filológiai konzekvenciákat elfogadhatónak vagy plauzibilisnek tartjuk. Ez utóbbi megáll a maga lábán is. Azaz ha nem zárkózunk el a feltevés elől, mely szerint elvileg lehetséges, hogy egy korábbi szöveg nyíltabban és leplezetlenebbül fogalmazza meg – mintegy *in statu nascendi* – a szerző gondolatait, míg megeshet, hogy egy későbbi szövegváltozatban az eredeti gondolat homályba burkolódik, elrejtődik, ellaposodik, bonyolulttá és felismerhetlenné válik, vagy legalábbis nem lesz immár olyan közvetlen formában hozzáférhető, mint első megfogalmazódásakor, akkor Heidegger Kant-értelmezése plauzibilissé teszi annak *lehetőségét*, hogy egyes esetekben a korábbi szövegváltozat részesítendő előnyben. Így viszont elmondható: megalapozatlan és semmiképpen sem általánosítható az a megállapítás, mely szerint a későbbi volna a végleges, autentikus szöveg. Pontosabban maga is filozófiai (például a hegeli szemléletet tükröző) feltevések elfogadásának függvénye; olyan feltevéseké, melyek – mint filozófiai feltevések – maguk ismét csak vitathatók, azaz nem vitán felül álló, alternatíva nélküli megállapítások. Bárhogy legyen is, a német idealizmus Hegel mellett másik két kiemelkedő filozófusa, Fichte és Schelling életművének folyamatban lévő történeti-kritikai kiadása a gondolkodók életében megjelent írásai sajtó alá rendezésében a mindenkori első kiadást (*Erstdruck*) veszi alapul, és a későbbi kiadások esetleges szövegeltéréseit a jegyzetekben vagy az apparátusban közli.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Fichtével kapcsolatban lásd HENCKMANN, I. m., 90. (Henckmann utal rá, hogy a Fichte-kiadás ebből a szempontból eltér a filozófus fia által sajtó alá rendezett tizenegy kötetből álló első összkiadástól.) Schellinghez lásd Friedrich Wilhelm Joseph SCHELLING, *Historisch-kritische Ausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, szerk. Hans Michael BAUMGARTNER – Wilhelm G. JACOBS – Jörg JANTZEN –

Hermann KRINGS – Hermann ZELTNER, Frommann-Holzboog, Stuttgart – Bad Camstatt, 1976, I., 15. A Schelling-kiadások történetéről, valamint az új történeti-kritikai kiadásról lásd Luigi Pareyson részletes tanulmányát: „La nuova edizione storico-critica di Schelling”, *Filosofia*, 30 (1979/1), 45–90. Pareysonnak és az időközben megjelent más recenzioik egyes megjegyzéseinek hatására a Schelling-kiadás kiadástechnikai princípiumai az első és a második kötet között némi változason mennek keresztül. Ezeket talán azért nem lesz haszontalan röviden ismertetnünk, mivel bepilantás engednek a kritikai kiadások egyes köteteknél könyveszeti felépítését, szövegformálását illető konkrét elképzelésekbe illetve nehézségekbe vagy dilemmákba. A jobb, könnyebb olvashatóság kedvéért a szövegkritikai apparátusra utaló dialektikai jeleket a Schelling-szövegekből az összkiadás második kötetétől kezdve eltávolították, a szövegkritikai és szövegmagyarázó jegyzeteket pedig nem a lapok aljára tördelték, hanem folyamatos egymásutánban a kötet végére, a regiszterek elé helyezték át, s az elsődleges szövegek oldal- és sorszámainak megjelölésével vonatkoztatták őket a megfelelő szöveghelyekre. A sajtó alá rendezett Schelling-szövegek lapjainak alján lábjegyzetben így csupán a szövegvariánsok feltüntetésére maradt meg, amit nyilván a kétfajta szöveg szint közötti különbség markánsabb elválasztásának jogos igénye indokolt; ti. annak érzékeltetése, hogy itt magának az elsődleges szövegnek (Schelling életében megért különböző kiadásokban, avagy esetenként egyazon kiadás különböző példányában, illetőleg a Schelling fia által sajtó alá rendezett első összkiadásban végbement) változásairól, variánsairól van szó, aminek elsőbbséget kell élveznie a szöveget megvilágító, magyarázó, további utalásokat, kiegészítéseket, kommentárokat, idézeteket tartalmazó apparátus, azaz a – mondhatjuk így – másodlagos szöveg dikciójának szintjéhez képest. Változatlan formában megmaradt ugyanakkor az egyes írások elé bocsátott, igen hasznos ún. *Szerkesztői bevezető* (*Editorischer Bericht*), melynek a felépítése rendre hármas tagolódást követ. Az illető írást sajtó alá rendező szerkesztő első lépésben *A szöveg kiadásához* (*Zur Edition des Textes*) címmel a szöveg első megjelenéséről, a fellelhető vagy hozzáférhető példányokról, a szöveg állapotáról, esetleges második vagy további utánnomásáról számol be és ad – elsősorban könyveszeti – leírást. Felvilágosít továbbá a szöveg áthagyományozásáról és összefoglalóan jellemzi azt, kíséreltet tesz a különböző kiadások szövegének összevetésére, próbál visszakövetkeztetni az illető szövegkiadások alapját képező szövegre vagy kéziratra. Második lépésben, *A szöveg keletkezéstörténete* (*Zur Entstehungsgeschichte des Textes*) címmel rekonstruálja a szerkesztő a szöveg keletkezésének körülményeit, megírásának motívumait, biográfiai, kor- és esztétikai háttérét, a megírás megállapítható idejét (kezdetét és végét), s helyezi el ezen koordináták között esetenként magát a szöveget. Végül – értelemszerűen olyan szövegek esetén, ahol ez egyáltalán szóba jöhet – *A szöveg háttértörténete* (*Zur Wirkungs-geschichte des Textes*) vagy más hasonló, például *Utalások a korai recepcióra* (*Hinweise auf die frühe Rezeption*) címmel a mindenkori írás hatás- és recepciótörténetére kitekintő utalásokat kap az olvasó. Az ily módon fölépített egyedi *Szerkesztői beszámoló* e történeti-kritikai kiadás egyik legértékesebb eleme. A köteteket a – Schelling által vagy az apparátusban a szerkesztők által – idézett művek bibliográfiája, majd különböző regiszterek (helység-, név- és tárgymutató) illetőleg „oldalankordancia” (*Seitenkonkordanz*), a különböző kiadások lapszámainak egyeztető mutatója zárja. Megemlítendő még, hogy a német idealizmus gondolkodóinak kritikai kiadásai közül a Schelling-kiadás indult a legkésőbb útjára. Az új, nagy kiadás megindítására az alkai-

Nem arra kell figyelni, mit mond Kant, hanem arra, mi történik a metafizika általa megkísérelt új alapvetése során – összegeztem fentebb Heidegger Kant-értelmezésének egy sarkalatos téziséit. A kanti főmű de-dukció-fejezetének A és B variánsa Heidegger szerint történetét foglal magában (visszahökölést, amely egy oda-vissza mozgás – azaz a „vissza”-t meg kell előznie egy „odá”-nak –, de ez jelen pillanatban kevésbé fontos). Érdemes megemlítenünk, hogy a különböző *szövegvariánsok* efféle *történet-felfogásának* – ahogy a szóban forgó értelmezést nevezhetnénk – a mai Kant-irodalomban is vannak képviselői. Egészen más irányban kihegyezett és korántsem olyan koncepciózus, mint a heideggeri, ám oszítja annak a szöveg *belső történetére* vonatkozó felfogását például Hansgeorg Hoppe értelmezése.¹⁰⁹ Szerinte a B-dedukció az A-ban nyitva hagyott problémák egy részét próbálja egy lépéssel tovább gondolni, ám épp emiatt az A-dedukció ismerete elengedhetetlen a B-dedukció és az egész problémakör megértése szempontjából. Innen tekintve joggal beszélhetünk *szövegtörténetéről*, azaz a kérdés, vajon a dedukció két szövegváltozata közül melyiket illeti meg az elsőbbség, egyszerűen elesik. Még ha úgy vélekedünk is, hogy a későbbi szövegváltozat részesítendő előnyben, akkor sem tekinthetünk el a korábbtól, mivel annak ismerete alapján érthetjük csak meg – s értékelhetjük ennek megfelelően – a későbbit. A vagy-vagy

mat a filozófia születésének kétszázadik évfordulója szolgáltatta, ezt egy évvel követve 1976-ban a tervek szerint nyolcvan kötetre tervezett kiadás első kötetének megjelenése. A vállalkozás – mint a legkésőbb beindult s a másik kettőnél együttléve is nagyobb kötetszámra tervezett, ily módon legambiciózusabb s legmonumentálisabb kiadás – ugyanakkor már figyelemmel lehetett a másik két kiadás tapasztalataira is, építhetett rájuk; rendkívül gondos, alapos szövegkiadásról van szó, terjedelmes tudományos apparátussal: amikor az ember a Schelling-kiadás köteteit kezébe veszi, az a benyomása, hogy a három gondolkodó kiadásai közül a legalaposabb, leg gondosabb munkával van dolga. Ugyanakkor – s ez összefügghet a kritikai kiadások hosszabb távú megvalósulásának intézményi-financiális hátterét illető, fentebb a Hegel-kiadás sal kapcsolatban említett nehézségekkel –, a kiadás kötetszámának terve az utóbbi években csökkenni látszik. Míg a kiadást gondozó intézmény, a Bajor Tudományok Akadémiája Schelling-Bizottsága honlapján a kiadás terve továbbra is nyolcvan kötetet ad meg, addig a kiadást sajtó alá rendező kiadó, a Frommann-Holzboog katalógusában és honlapján ez a szám már csak negyven. Részletesebben a Schelling-kiadás egyes kötetéről lásd FEHÉR M. ISTVÁN, „A történeti-kritikai Schelling-kiadás újabb kötetei a német idealizmus- és a Schelling-kutatás kontextusában”, *Existencia* 6-7 (1996–1997), 383–391.

¹⁰⁹ HOPPE, I. M., 187–188.

kérdése helytelen vagy rossz kérdésfeltevés. Az utóbbi kérdés a szöveg egy adott időpillanatban kimerevített s így időtlenné tett – esetleges alakulástörténetéből kiragadott vagy kiszakított – képződményként való felfogásának feltevése mellett fogalmazható csak meg értelmeseleg egyáltalán. Egy rövid utalás elegendő lehet arra, hogy a szövegtörténet egyik klasszikus esete minden bizonnyal az Ó- és Újtestamentum egymáshoz való viszonya, ahol is az utóbbi mintegy továbbírja és ezzel újraértelmezi-ki-egészíti az előbbi szöveget.¹¹⁰ Ugyancsak ebbe a körbe sorolható a Hegel-

¹¹⁰ Az Ó- és Újtestamentum szövegének kialakulásában – és, mondhatni, továbbalakulásában – fontos szerepe van a hagyománynak. Lásd ehhez újabban: Karl Kardinal LEHMANN, „Norma normans non normata? Bibel im Begründungszusammenhang von Theologie und Lehramt”, *Zur Debatte. Themen der Katholischen Akademie Bayern* 38 (2008/5), különösen: 2.; az Írás maga, hosszú áthagyományozódási folyamat során keletkezett. A tradíciónak fontos része van abban, hogy az írásokat az úgynevezett kötelező »kánonba« gyűjtötték. Ennek során elismerjük magának az Írásnak az ebben az összegyűjtésben és elhatárolásban való tényleges részvételét. Végül ahhoz a funkcionális összefüggéshez jutunk el, melynek értelmében »nincs írás hagyomány nélkül, és nincs hagyomány egyház nélkül, az utóbbi pedig az előbbi kettő nélkül« (Úo., 3.). Érdemes még megemlíteni, hogy a történeti-kritikai kiadással szoros kapcsolatban álló történeti-kritikai egzegézis hermeneutikailag – az applikáció szempontjából tekintve – igen elkötelezett műfaj. A mint Martin Ebner írja: „Felvilágosodáskori kezdetektől fogva a történeti-kritikai egzegézis egyházkritikai irányultságú. Önállóan és teljes tudatossággal szembe fordult az egyházi tanítóhivattal, és az egyház alapító iratait a jelenkori praxis és igehirdetés háttéré előtt mintegy ellenkontrollként olvassa. Amennyiben az egyházi tanítóhivatal számára az írások jelentőségűl van szó, úgy a történeti kritika mindenképp előnyösül az írások eredeti értelmére kért rá [...]». Ennyiben a történeti kritika alapvető írásaink *idegensége (Fremdheit)* szószólójának érzi magát. Ám semmiképpen sem tisztá történeti érdeklődésből teszi ezt. Az igazi érdekeltség abban áll, hogy a mai olvasókat [...] a mozzalom kezdeteivel *konfrontálja*. Hogy éppen azt tárja fel, ami a kezdetről alkotott elképzeléseinket és olvasási szokásainkat talán kérdésesebbé teszi. [...] A program így hangzik: a szöveget a maga korába visszahelyezni és hatni hagyni – ám nem archiválás céljából, hanem azért, hogy a szöveget a keresztényiség korai idejéből a mai praxissal való szembeállításban erősebbé tegye, úgyhogy a mai teológiai gondolkodás és a mai egyházi struktúrák a korai idők tanúi előtt felelőséggel legyenek képesek megállni. Az eredeti értelemben való ragaszkodás által a történeti kritika az alapvető írásokat önálló jogukhoz igyekszik juttatni, s e szövegek mai olvasásában údvös megrázkódást szeretne előidézni: kezdetben sok minden más volt. Ezzel pedig az az impulzus jár együtt: megint egyszer másképp lehet. Hogy ezt a szövegek idegensége által kiváltott megrázkódást elérje, a történeti kritika két egymással összefüggő műveletet végez: a szöveg történeti szituálását és a szövegek történeti rétegződésének feltárását. Az ókorban a mértékadó szövegek magukban hordták a rejtézközvetítőket. Egy szöveg hitelessége attól csak növekedett, hogy egy korábbi előzményszövegből táplálkozott. (Martin EBNER, „Grundpropositionen der historisch-kritischen Exegese”, *Zur Debatte* 38 (2008/5), 7–8.)

kutatás ama hagyományos dilemmája, hogy a *Fenomenológia* esetében filológiai szempontból már a címben sem lehetünk biztosak: egyes be- kötött példányokban ugyanis még a Hegel által eredetileg adott s csak a nyomtatás során megváltoztatott *A tudat tapasztalatának tudománya* (*Wissenschaft der Erfahrung des Bewußtseins*) cím szerepel. Az pedig ko- rántsem pusztán filológiai, hanem nagyon is hermeneutikai, azaz a mű egészenek értelmét, azaz a *szövegtörténet*st érintő kérdés, hogyan lett „a tudat tapasztalatának tudományából” a mű gondolati-könyvészeti előállítása során „A szellem fenomenológiája”.

A szöveg benső történéseinek sajátos eseteként említhető Gadamer főművében az applikáció problémakörét taglalo fejtegetések első bekez- dése, amelyet másutt részletesebben is vizsgáltam. Értelmezésem szerint itt arról van szó, hogy egy a mű első két kiadásában szereplő lábjegyzet- nek a további kiadásokból való eltűnése és az azt követő lábjegyzet szö- vegromlása összefügg egymással¹¹¹ – ezt azonban csak akkor tudjuk meg, ha összevetjük a különböző kiadások szövegét, s a maga adott, kimere- vített voltában előtűnik fekvő szöveget képesek vagyunk egy szövegtörté- néis állomásaként felfogni (különösen eltűnt vagy törölt szövegrészeknek csak így tudunk a nyomára bukkanni). Mivel Gadamer főművének az összegyűjtött művek keretében való kiadása a mű ötödik kiadásának szá- mít, mely az utolsó, azaz a negyedik szöveget veszi alapul, így ez a szö- vegtörténéis a gadameri mű végső, tizskötetes kiadásának olvasói előtt rejteve marad, s csak az első két kiadás szövegének a későbbiekével való összevetése esetén válhat hozzáférhetővé. Hasonlóképpen Kant esetében is – Heidegger értelmzésének ez a minimális követelménye – ismerni kell a dedukciófejezet mindkét változatát, hogy megítélhessük a változás jellegét. A szövegromlás maga is szövegtörténéis – a szövegtörténéis egy sajátos esete –, éspedig olyan, amely *eo ipso* megkérdőjelezi az utolsó vagy az időben későbbi kiadásnak a korábbiakhoz képest hiteles vagy hitele- sebb voltaiba vetett meggyőződést.

¹¹¹ Vö. FEHÉR M. ISTVÁN, „Hermeneutika és filológia – pietizmus és felvilágosodás”, *ITK* 108 (2004/1), 56–109, különösen 70–72; átdolgozva és kibővítve: Uő, „Hermeneutika és filológia – pietizmus és felvilágosodás. A humántudományok diskurzusa- nak összefüggéseit egy esettanulmány tükrében” = *Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet*, különösen 388–390.

Érdemes lesz még röviden felsorolni néhány további esetet, melyben úgyszintén aligha állja meg a helyét a tétel, mely szerint a szerző életé- ben megjelent későbbi vagy utolsó szövegváltozat tekintendő autentikus – vagy autentikusabb – szövegnek. Egyes Heidegger-művekben az egyik kiadásról a másikra történt szövegmodosításokra gondolok, melyeket másutt részletesebben tárgyaltam, itt ezért csak röviden utalok rájuk. Heidegger főművében, a *Lét és idő* 44. §-ának C részében találunk néhány érdekes megjegyzést a szkeptikusról, a szkepticizmusról, illetve a szkepti- cizmus cáfolatáról. A mű hetedik kiadásában Heidegger a vonatkozó pasz- szusz egy kulcsfontosságú mondatában változtatásokat hajtott végre, s e módosított szöveg került azután utánnymásra a Heidegger életében tizen- négy kiadást megért mű hetediket követő összes többi kiadásában. A szö- vegmodosítás révén *valaha (je)* került az eladdig ott álló *soha (nie)* helyé- re,¹¹² ez pedig nem jelentéktelen változtatás. A kérdés, hogy a kettő közül melyik tekinthető a hiteles szövegváltozatnak – olyan kérdés, melyet ha- gymányos értelemben, tudniillik a szöveg-előállításának (*Textherstellung*) értelmében filológiai kérdésnek lehet nevezni –, nemigen vezet eredményre, mindenesetre aligha boldogulunk vele hermeneutikai erőfeszítés nélkül. A szövegmodosítás látszólag markánsan eltérő értelmet kölcsönöz a szö- vegnek, ám a gondosabb elemzés inkább hangsúlyeltolódásokat mutat.¹¹³ Csakúgy, mint annak a két másik szövegmodosításnak az esetében, me- lyet a Heidegger-irodalomban szokás még tárgyalni, s melyben a probléma ugyancsak mindenekelött filológiai jellegű kérdésként jelenik meg. Ezek- ben viszont a változtatás első pillantásra (filológiai szempontból nézve) még radikálisabb: megfordítja a szöveg értelmét. Egyrészt a *Lét és idő* 3. §-ának

¹¹² MARTIN HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály és mások, Osiris, Budapest, 2001², 266.

¹¹³ Vö. FEHÉR M. ISTVÁN, *Heidegger és a szkepticizmus. A szkeptikus kételyen át a hermeneutikai kérdésig*, Korona Nova, Budapest, 1998, például 23–24.: „A heideggeri szöveg vonatkozó kulcsmondata [...] mindkét szövegvariáns esetében értelmes lehet – azaz az értelmességre vonatkozó vagy-vagy alternatívája elkerülhető, illetve nem áll fenn –, legfőképpen a hangsúly kerül a két szövegvariáns esetében más és más helyre.” Továbbá: Uő, 45.: „Összegzésképpen elmondható, hogy az elemzésünk középponti tárgyát alkotó szövegmodosítás révén előálló két szövegvariáns az elemzett szövegben belül két, hang- súlyiában eltérő értelmet rajzol ki: az idézett szövegben különböző, egyformán értelmes értelemalkutatók rajzolódnak ki aszerint, hogy melyik variáns mentén értelmezzük, hogy a gondolati láncolatba melyik variánst illesztjük be.”

4. bekezdésében álló „átlátható” (*durchsichtig*) változott az összkiadásban „nem átlátható”-ra (*nicht durchsichtig*),¹¹⁴ másrészt a *Mi a metafizika?* utó-

114 „Die eigentliche »Bewegung« der Wissenschaften spielt sich ab in der mehr oder minder radikalen und ihr selbst [nicht]durchsichtigen Revision der Grundbegriffe.” (HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, 9.) Ez a szövegmódosítás a főmű *Gesamtausgabe*-kiadásában – és az egyedi kiadásoknak a *Gesamtausgabe*t követő önálló kiadásában, azaz az egyedi kiadások sorozatának 15. kiadásától kezdve – van jelen; Heidegger saját példányának bejegyzése alapján történt szerkesztői módosításról van szó. Lásd Friedrich-Wilhelm von HERRMANN, *Hermeneutische Phänomenologie des Daseins. Eine Erläuterung von „Sein und Zeit”* – „Einleitung: Die Exposition der Frage nach dem Sinn von Sein”, Klostermann, Frankfurt am Main, 1987, 86–87. Von Herrmann szerkesztői beavatkozását részletesen vitatja Schwendtner Tibor. (Vö. SCHWENDTNER Tibor a *Heidegger tudományfőfogása az 1919–1929-es időszak írásainak tükrében*, Osiris, Budapest, 2000, 118–120.) Meglátásom szerint elsősorban arról a grammatikai-szintaktikai kérdéstről van szó, vajon a „többé-kevésbé” kifejezést követő és annak hatókörében álló két jelzőből – pontosabban egy jelzőből és egy jelzős szerkezetből – a „többé-kevésbé” hatóköre a másodikra is kiterjed-e vagy nem. Ha igen, akkor a javítás fölösleges, és inkább szövegromlást idéz elő. Ha nem, akkor a szövegmódosítás jogos. Eddig több német egyetemi kollégával – köztük germanistákkal – próbáltam megbeszélni a kérdést, határozott, megnyugtató választ azonban nem kaptam, amiből azt a következtetést lehet levonni, hogy stilisztikailag nem egyértelmű szerkezetéről van szó. Egyébként a kérdést nem könnyű eldönteni a magyarban sem: „többé-kevésbé radikális és ön maga számára átlátható revízió” – vajon az „átlátható”-ra is kiterjed-e még a „többé-kevésbé” hatóköre, vagy már nem? – Heidegger saját példányának bejegyzését sem könnyű értelmezni. Vajon a szövegjavításra irányuló intenciót vagy az utólagos kommentárt, az eredeti szöveget továbbgondoló, kiegészítő megjegyzést kell látnunk benne? („Önmaga számára többé-kevésbé átlátható revízió. hm, ha jobban belegondolunk, inkább kevésbé, mint többé, így akár azt is lehetne mondani: többé-kevésbé nem átlátható revízió [...]”) Végül azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a „többé-kevésbé” – amennyiben hatóköre a „revízió”-ra is kiterjed – mintegy mérsékeli az ellenpontosítás súlyát: amiről „többé-kevésbé” állítható, hogy „x”, arról („többé-kevésbé”) állítható az is, hogy „nem x”. Ami „részben” átlátható, az „részben” nem-átlátható is – ez pedig olyannyira nem ellentmondás, hogy a szöveghez akár hozzá is lehet toldani („részben átlátható, részben nem-átlátható”), ám ha ez a toldás nem történik is meg, s a szöveg „részben átlátható”-ról „részben nem-átlátható”-ra változik, akkor sem annyira az értelem megfordításáról, mint inkább hangsúlytolódásról, a súlypontok áthelyezéséről van szó. Bizonyos értelemben hasonló a helyzet, mint a „valaha”-„soha” cseréje esetén, ahol szintén a hangsúlytolódásról van szó. Itt kell megjegyeznünk, hogy bár a *Lét és idő* első magyar nyelvű kiadása az 1979-es 15. kiadást adja meg a fordítás alapjául – amely tehát már tartalmazza az 1977-es összkiadásbeli javításokat –, mégis az „önmaguk számára tudatos” kifejezést hozza, azaz, legálábbis ezen a helyen, egy korábbi szövegváltozattal dolgozik („A tudományok tulajdonképpeni »mozgása« saját alapfogalmaik többé-kevésbé radikális és tudatos [íhr selbst durchsichtig] revíziója.” Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály és mások, Gondolat, Budapest, 1989, 97.) A második magyar kiadás, amely az 1986-os 16. kiadást adja meg a fordítás alapjául, korrigálja ezt („A tudományok tulaj-

szavának egy mondata ment át hasonlóképp radikális változáson: a negyedik kiadásig a „daß das Sein wohl west ohne das Seiende, daß das Sein nie west ohne aber ein Seiendes ist ohne das Sein” mondatrész változott az ötödik és az utána következő kiadásokban a következőre: „daß das Sein nie west ohne das Seiende, daß niemals ein Seiendes ist ohne das Sein” (hosszavetőleges fordításban: „lét ugyan van létező nélkül, létező soha sincs lét nélkül”).¹¹⁵ Ahogy a filológiai, azaz a hiteles szövegváltozatra vonatkozó klasszikus kérdés Kant főműve esetében – vajon *A tiszta ész kritikája* első vagy második kiadása tekinthető-e a hiteles szövegváltozatnak? – nem válaszolható meg egyértelműen, úgy a felsorolt esetekben is terméketlen vagy elhibázott kérdésfeltevésnek tűnik annak firtatása, a heideggeri szövegmódosításokat tekintve vajon a korábbi vagy későbbi szövegváltozatot kell-e előnyben részesítenünk.

A *Mi a metafizika?* utószavának említett szövegmódosítása alkalmat nyújt egy rövid magyarázatkíséretre. Egyaránt mondható ugyanis, hogy – némileg leegyszerűsítve és kiélezve – lét van létező nélkül, és lét nincs létező nélkül, amennyiben mindkét állítás a maga módján – bizonyos (korlátozott) perspektívából szemlélve – helytálló, miközben más szempontból tökéletlen: az egyik tökéletlenségét vagy egyoldalúságát mármost a másik tökéletlensége-egyoldalúsága ellensúlyozza vagy „egyenlíti ki”. Minden filozófiának, melyre a szubjektum-objektum dualizmus elutasítása jellemző, meg kell küzdenie a maga nyelvinségével – emiatt már

donképpeni »mozgása« saját alapfogalmaik többé-kevésbé radikális és önmaguk számára nem tudatos [íhr selbst nicht durchsichtig] revíziója.” HEIDEGGER, *Lét és idő*, 2001, 25.) (Ézért a filológiai adalékként Kelemen Pálnak tartozom köszönettel.)

115 Lásd Martin HEIDEGGER, *Wegmarken*, Klostermann, szerk. Friedrich-Wilhelm von HERRMANN, Frankfurt am Main, 1976, 306. (*Gesamtausgabe*, 9.) (Martin HEIDEGGER, »Utószó a »Mi a metafizika«-hoz”, ford. VAJDA Mihály = Uő, *Újjelzők*, Osiris, Budapest, 2003, 286.) A szövegváltozást illető, az általa okozott nehézségeket, ellentmondásokat kritikailag szóvá tevő avagy feloldani törekvő filológiai-hermeneutikai vitákkal kapcsolatban vö. Max MÜLLER, *Existenzphilosophie. Von der Metaphysik zur Metahistorik*, s. a. r. Alois HALDER, Alber, Freiburg-München, 1986⁴, 55–56, 84–85; Walter SCHULZ, »Über den philosophiegeschichtlichen Ort Martin Heideggers“ = *Heidegger. Perspektiven zur Deutung seines Werks*, szerk. Otto PÖGGELER, Kiepenheuer & Witsch, Köln-Berlin, 1969, 118–119; Karl LÖWITZ, „Heidegger. Denker in dürftiger Zeit“ = Uő, *Sämtliche Schriften*, VIII., Metzler, Stuttgart, 1984, 160–162; LUKÁCS György, *Az ész trónfosztása*, ford. Eörsi István, Magvető, Budapest, 1978, 742.

Hegel is panaszkodott.¹¹⁶ Amint azt másutt próbáltam kifejteni, a filozófiának nincs sajátlagos értelemben vett „nyelve”.¹¹⁷ Heidegger esetében lét és létező viszonyát bármilyen állítás csak „egyoldalúan”, azaz tökéletlenül képes kifejezni, s innen tekintve magyarázható akkor az egyik egyoldalúságnak a másik – vele ellentétes – egyoldalúsággal történő „ki-egyenlítése”. A hiteles vagy preferálandó szövegváltozat kérdése mindenestre itt is, mint másutt messzemenően értelmezői műveletek függvénye: éppannyira interpretációfüggő térben megy végbe, mint magának a kérdés értelmének a megkérdőjelezése. Ez utóbbi művelet már magában a kérdésben valamely előfeltételezett értelmet, azaz elfogultságot hoz napfényre.

|||.

Amennyiben a szövegtörténés fogalma az időtlenné merevített szöveg elképzelésével való szembenállást jelent, és a szöveg fogalmának egyfajta destruktív-dekonstrukcióját implikálja, s ha a fentiekben e tézist első sorban a kanti *Kritika* két kiadására való utalások voltak hivatva aláírnasztani, úgy mindenesetre a szöveg önazonossága legalább az egyes kiadások tekintetében érintetlen formában megőrződni látszott. Nem lehet

¹¹⁶ Lásd HEGEL, *A szellem fenomenológiája*, 19.: „A szubjektumot szilárd pontnak veszik, amelyhez mint támaszokhoz fűződnek az állítmányok.” Lásd továbbá elsősorban a „spekulatív tételre” vonatkozó megfontolásokat, különösen a következő helyet: „A filozófiai tétel, mivel tétel, azt a véleményt kelti, hogy alany és állítmány közönséges viszonyával és a tudás megszokott magatartásával van dolgunk”. (Uo., 41.) Lásd ugyancsak a fiatal Hegel frankfurti rendszertörődékének következő jellegzetes passzusát: „Ha azt mondom, hogy [az élet] a szembeállítottság és a kapcsolat összekötöttsége, akkor magát ezt az összekötöttséget ismét el lehet szigetelni és kifogásolni lehet, hogy szembenáll a nem-összekötöttséggel; azt kellene tehát mondanom: az élet az összekötöttség és nem-összekötöttség összekötöttsége. Minden egyes kifejezés a reflexiónak a terméke [...]” (HEGEL, „Rendszertörődék” = Uő, *Ifjúkori írások*, 140.) Lét és tudat azonosságának és nem azonosságának, valamint a negatív dialektikának a hozzáférhetővé tétele hasonló nyelvinvitéssel küzd; lásd ehhez FEHÉR M. István, „Lukács és Sartre. Két gondolati út metszéspontjai és elágazásai”. *Magyar Filozófiai Szemle* 28 (1984/3–4), 396–397.

¹¹⁷ Lásd FEHÉR M. István, „Irodalom és filozófia – irodalmi szöveg és filozófiai szöveg”, *Ít 89* (2008/2), 155–187. Lásd itt elsősorban az 58. jegyzet körüli szövegrészt (Uo., 167.)

használatlan akkor most egy lépéssel továbbmelve arra utalni, hogy egyes esetekben egyenesen az „első kiadás”, „második kiadás” – azaz e kiadások *szövegének* – önazonossága is messzemenően illékonnyá, azaz kérdéssé tehető. Mindez ráadásul nem annyira a hermeneutika – egyes értelmezők szerint – ideális-idealista, azaz légies-illékony értelmezői terében, mint inkább a maga vaskosan materiális medialisában. Ebben az értelemben az alábbi rész címe talán ez lehetne: „Szövegkritika és radarteknika.”

A schellingi életmű történeti-kritikai kiadásának munkatársa, Paul Ziche írta nemrég: a szöveg „előállítása” vagy „megállapítása” elengedhetetlen munkafázisa egy kritikai kiadásnak. Ez persze előfeltételezi, hogy az efféle szerkesztői rögzítést megelőzően a szöveg nem létezik – csupán a sajtó alá rendezés folyamán jön létre. Majd így folytatta: „Egy egyértelmű, absztrakt módon létező, a különböző példányokban materiálisan megvalósított szöveg eszméje a 18. század nyomtatott művei szempontjából tarthatatlan.”¹¹⁸ Nem csupán arról van szó, hogy az első kiadások szövege számos nyomdahiábát tartalmaz: a nyomdatörténet sokkal gyakoribban érintkezik a kriminalitással, minsem a gyanútlan olvasó – a „nem kritikai szöveghasználó” vagy a „nem kritikai szövegek használója” – jóindulatúan föltételezné. Gyakoriak voltak az engedély nélküli kalózkodások, melyek egy legitím kiadás utánzatának szándékával léptek fel; s noha a kriminalitás jellegével ugyan nem rendelkeztek, gyakori és a kiadások közti eligazodást jócskán nehezítő és bonyolító tényezőzt jelentett egyes szövegek vagy szövegrészek újranyomása vagy újraszédése. Némi túlzással azt lehet mondani, fogalmaz Ziche, hogy egy 1800 körül megjelent könyv első kiadásának alig volt olyan példánya, amely egy másik példánnyal teljesen megegyezett volna.¹¹⁹

¹¹⁸ ZICHE, *I. m.*, 27.: „Das »Herstellen« oder »Feststellen« eines Textes bildet einen unverzichtbaren Arbeitsschritt einer kritischen Edition. Das setzt voraus, dass vor einer solchen editorischen Feststellung ein Text nicht wirklich feststeht, sondern erst im Prozess des Edierens entsteht. [...] Die Idee eines eindeutigen, abstrakt existierenden, in den Exemplaren bloß noch material realisierten Textes ist für Druckwerke des 18. Jahrhunderts nicht haltbar.”

¹¹⁹ Uo., 27.: „Nem csak arról van szó, hogy az első kiadások áthagyományozott szövege hibákat tartalmaz, amelyekről be kell számolnunk, majd kritikai mérlegelés után ki kell javítanunk; a kiadások története, amint azt Robert Darnton kimutatta, sokkal gyakoribban közelít a bűntényhez, mint azt a szövegek nem kritikai használója vagy a nem kritikai szövegek használója számára kívánatos volna. Használatban voltak

Az eddigiek során már szó esett róla: egy történeti-kritikai kiadásnak az egyes szerzői művek sajtó alá rendezése folyamán tekintettel kell lennie a szóban forgó műnek a szerző életében megjelent különböző kiadásaira, s akármilyen kiadástechnikai eljárás mellett dönt is a végén – akár az első, akár a második vagy valamely későbbi vagy épp a szerző életében megjelent legutolsó kiadás szövegét veszi főszöveggként alapul –, valamint milyen formában reprodukálnia kell a különböző kiadások kisebb-nagyobb szövegszerű eltéréseit. Most azt a kérdést kell feltennünk, hogy ez konkrétan hogyan, milyen eljárással történik – mármint a különböző kiadások szövegének megállapítása. A válasz egyszerűnek tűnik: be kell szerezni a különböző kiadások példányait s össze kell olvasni őket (*kollationieren*). Am ha kicsit is gondosan járunk el, akkor belátható: nem csupán a különböző kiadások példányainak szövegét kell összeolvasni, hanem az egyes kiadásokból is több példányt kell beszerezni, s ezek összevetésének kell eredményeznie a vonatkozó (első, második stb.) kiadás szövegét (szövegazonosságát, illetve szövegének, szövegazonosságának megállapítását). A Schelling-kiadás pontosan így járt el; minden egyes kiadásból több példányt is beszereztek, s ezek összevetése eredményezte a meglepő belátást: egy-egy Schelling-mű szövege egy azonos kiadáson belül is a vizsgált különböző példányokban kisebb-nagyobb mértékű eltéréseket mutatott.

Ez az eredmény pedig érdekes módon a radartechnika, az asztronómia és a katonai technológiai eszközeinek felhasználásával született. Az angol Shakespeare-filológus, Charlton Hinman, aki Shakespeare művei első

nem engedélyezett kalózkiadások, amelyek megkísérelték imitálni az egyetlen legitím kiadást; nem volt büntény, de megszokott volt és bonyolította a kiadást az egyes szövegek vagy szövegrészek új szedése vagy újranomása az előállítás teljesen normális folyamatában. *Nem nagy túlzás azt állítani, hogy egy 1800 körül kiadott körny első kiadásának alig volt olyan példánya, amely egyezett volna egy másikkal.* („Nicht nur enthielt der tradierte Text der Erstdrucke Fehler, die zu berichtigen und, nach kritischer Abwägung, zu berichtigen sind; die Druckgeschichte tendiert, wie Robert Darnton gezeigt hat, weit öfter, als dem unkritischen Textnutzer oder dem Nutzer unkritischer Texte lieb sein kann, ins Kriminelle. Unerlaubte Raubdrucke, die eine legitime Ausgabe zu imitieren suchen, waren gängig; nicht kriminell, aber üblich und das Edieren komplizierend war ein Neusatz und Neudruck einzelner Texte oder Textstücke im ganz normalen Herstellungsprozess. *Mit nur geringer Zuspitzung kann man sagen, dass kaum ein Exemplar des Erstdrucks eines um 1800 verlegten Buches einem anderen gleicht.*” [Kiemelés – F. M. I.]

kiadása több mint nyolcvan példányának összevetését tűzte ki célul, a második világháborúban szerzett tapasztalataiból merített, amikor raddarképeket tanulmányozva kellett gyanús létesítményeket felfedeznie és azonosítania. Ebből a célból egy a mozgó tárgyak fellelésére még korábban, a húszas-harmincas évek asztronómiai kutatásai során kifejlesztett eljárást használtak, amely többek között a Plútó bolygó felfedezését is lehetővé tette. Az eljárás során egymással összevetnek két, különböző időben készített pillanatfelvételt, melyet pontosan egymás fölé helyeznek, majd váltakozva megvilágítják őket, miáltal a lényeges különbségek – az asztronómiában és a katonai technikában: a mozgások – közvetlenül láthatóvá válnak. Hinman konstruált mármost egy berendezést – melyet később *Hinman-collator*-nak neveztek el –, abból a célból, hogy ezt a technológiát civil, azaz tudományos célokra is fel lehessen használni. Az egymással összevetni kívánt két példányt egymásra vetítik oly módon, hogy a megvilágítással váltakozva gyors egymásutánban az egyik vagy a másik példányt teszik láthatóvá, miáltal a legapróbb különbség is – legyen bár csak egy hiányzó vessző – mint mozgó tárgy egyértelműen szembe-tűnővé válik. A Schelling-művek egyedi kiadásaiban fellelt szövegbeli eltéréseket mármost ennek a technikának a segítségével vizsgálták, illetve fedezték fel. Ziche felhoz egy jellegzetes példát egy Schelling *A transzcendentális idealizmus rendszere* című művének 1800-as kiadásában felfedezett korántsem lényegtelen szövegvariánsról, melyet fakszimile képpel is illusztrál. Eszerint az egyik vizsgált példányban szereplő „szabad cselekvésnek” (*freyen Handlens*) helyébe a másikban „szemlélésnek” (*Anschauen*) került (e változtatás egy nyomdahiba korrekciójának aligha tekinthető), s csak az utóbbi eredményez értelmes szöveget. A történeti-kritikai kiadásnak mármost az a feladata, fogalmaz Ziche, hogy a szövegbeli „mozgásokat” a *Hinman-collator*-hoz hasonló módon rekonstruálja.¹²⁰

¹²⁰ *Uo.*, 27–28. Nem haszontalan idézni a szóban forgó schellingi szövegrészt: „Hogyan tehát azt lehet mondani, hogy voltaképpen cselekedtem akkor, amikor azt hittem, hogy szemlélek, ugyanúgy azt is mondhatjuk, hogy itt voltaképpen szemlélek, amikor azt hiszem, hogy cselekvően hatok a külvilágra, és mindaz, ami a cselekvésben a szemlélésen kívül jelen van, voltaképpen csak az egyetlen objektívnek, a szemlélésnek (*des Anschauens/freyen Handlens*) a jelenségéhez tartozik, és megfordítva: ha a cselekvéstől elválasztjuk mindazt, ami csak a jelenséghez tartozik, akkor nem marad más, mint a szemlélés.” Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, *A transzcendentális*

A nyomtatás során ugyanis a szövegbe többszörösen is beleavatkoztak, már csak technikai okokból is. A szedésre használt ólombetűkből nem volt elég, így az egyes nyomdai íveket külön-külön szedték, tördelték és nyomtatták, s a nyomtatás közben javították. Kinyomtatás után a betördelt íveket szétszedték, a betűket a következő ív nyomtatására használták, a kinyomtatott íveket pedig halmokba rakták. A mű egésze így nem került kinyomtatásra, s ebből az okból az egész mű levonata sem készült többnyire el. A további könyvészeti előállítás során azután a különböző ívhalmokból ötletszerűen kötötték egybe (a javított vagy módosított, illetve nem javított ívekből egyaránt válogatva) az egyedi példányokat. Így egy és ugyanazon nyomdából kikérült példányok szövegszerű azonossága sem volt biztosított.

A szöveg azonossága az ismertettet esetben tehát még az egyes kiadások szintjén is bizonytalanná válik,¹²¹ az egyes kiadásokon belüli szövegeltérések értékelése pedig értelmezést kíván. Az a kérdés, melyik a preferálandó szövegvariáns – éspedig immár nem is a mű végleges szövegének, hanem csupán egyik kiadása szövegének (autentikus szövegének, szó szerinti szövegének) megállapítása céljából – hermeneutikai erőfeszítés nélkül újfent aligha megválaszolható.

idealismus rendszere, ford. ENDREFFY ZOLTÁN, Lectum, Szeged, 2008, 249. („So wie man also sagen kann, daß ich, indem ich anzuschauen glaube, eigentlich handelnd war, so kann man sagen, daß ich hier, indem ich auf die Außenwelt zu handeln glaube, eigentlich anschauend bin, und alles, was außer dem Anschauen im Handeln vorkommt, gehört eigentlich nur zur Erscheinung des einzig Objektiven, des Anschauens/freyen Handelns, und umgekehrt, vom Handeln alles abgesondert, was nur zur Erscheinung gehört, bleibt nichts zurück als das Anschauen” Vö. Friedrich Wilhelm Joseph SCHELLING, *System des transszendentalen Idealismus*, szerk. K. F. A. SCHELLING, J. G. Cotta, Stuttgart-Augsburg 1856–1861, III., 566. [ÜÖ. *Historisch-kritische Ausgabe. Reihe I: Werke*, IX/1–2, *System des transszendentalen Idealismus*, kiad. Harald KORTEN – Paul ZICHE, Frommann-Holzboog, Stuttgart, 2005, 264.]

¹²¹ Vajon a Himman-collatorral való vizsgálat milyen eredményt hozna a kanti *Kritika* két kiadásának kérdésében? Hiszen a Porosz Királyi Tudományos Akadémia kiadása az 1910-es évekből való, amikor a Himman-collator még nem volt ismert, egy ilyen összevetést akkor tehát nem végezhettek el, s nincs róla tudomásom, hogy a későbbiekben bármikor is végeztek volna. Lehetőséges volna, hogy a *Kritika* első és második kiadásának szövegazonosságára vonatkozó hallgatólagos feltevést egy ilyen vizsgálat megrendítene?

IV.

Egy Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció című dolgozatban legalábbis néhány megjegyzés erejéig érdemes kitérnünk Heideggernek az Aristotelés-kiadást illető néhány filológiai-hermeneutikai észrevételére. A húszas évek elején Heidegger egy fenomenológiai (fenomenológiai-hermeneutikai) Aristotelés-interpretáción kezdett el dolgozni, s noha a kéziratok gyarapodtak és a munka egy idő után előrehaladott állapotban volt – olyannyira, hogy egy Roman Ingardennek 1922. december 14-én írt levélben Husserl arról számolt be, miszerint „a VII.-ben”, tudniillik az általa kiadott *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung* hetedik kötetében „jelenik meg Heidegger alapvető [...] munkája Aristotelésről”,¹²² s 1925 nyarán a mű már, úgy tűnik, valóban nyomdakész állapotban volt.¹²³ –, a beígért Aristotelés-interpretáció mindazonáltal nyomtatásban sem akkor, a húszas években, sem később nem jelent meg. Ami kéziratként e munkából számunkra ma hozzáférhető, az egyrészt a nevezetes „Natorp-beszámoló”, a *Fenomenológiai Aristotelés-interpretációk*. A hermeneutikai szituáció jelzésére címet viselő körülbéli negyven gépelt oldal terjedelmű kivonat,¹²⁴ valamint a húszas évek egyetemi előadásainak anyaga.¹²⁵ Noha Heidegger Aristotelés-értelmezése soha nem látott napvilágot, nem lényegtelen, hogy ebből a munkából, ebből a gondolati fáradozásból nőtt ki különböző módosítások után az 1927-ben megjelent főmű, a *Lét és idő*. A tervezett Aristotelés-értelmezés és a *Lét*

¹²² Edmund HUSSERL, *Briefe an Roman Ingarden. Mit Erläuterungen und Erinnerungen an Husserl*, s. a. r. Roman INGARDEN, Nijhoff, The Hague, 1968, 25.

¹²³ Lásd THOMAS J. SHEEHAN, „»Time and Being« 1925–27” = *Thinking About Being. Aspects of Heidegger's Thought*, szerk. ROBERT W. SHAHAN – Jitendra N. MOHANTY, Oklahoma UP, Norman, 1984, 180.

¹²⁴ Lásd most a *Gesamtausgabe* 62. kötetének függelékeként. Magyarul: MARTIN HEIDEGGER, *Fenomenológiai Aristotelés-interpretációk. A hermeneutikai szituáció jelzése*, ford. ENDREFFY ZOLTÁN – FEHÉR M. ISTVÁN, Existencia 6–7 (1996–1997), Supplémenta, II., Bovebben a kéziratról lásd FEHÉR M. ISTVÁN, *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*, Göncöl, Budapest, 1992³, 55–58.

¹²⁵ Elsősorban *Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles*; MARTIN HEIDEGGER, *Phänomenologische Interpretationen ausgewählter Abhandlungen des Aristoteles zur Ontologie und Logik*, Klostermann, Frankfurt am Main, 2005. (*Gesamtausgabe*, 62.); ÜÖ, *Grundbegriffe der aristotelischen Philosophie*, Klostermann, Frankfurt am Main, 2002. (*Gesamtausgabe*, 18.)

és idő között így közvetlen kapcsolat áll fenn. Ami Heidegger megközelítését és a tervezett mű felépítését illeti, írja a munkára összegzőn visszapillantva Gadamer,

Heidegger főként új és szokatlan hozzáférést talált Aristoteléshez. Úgyszólván alulról, a tényleges élet felől közelített. Első előadásai nem Aristotelés *Metafizikáját* vagy *Fizikáját* tárgyaltak, hanem a *Retorikát*. Ezekben az aristotelési előadásokban minden igazi retorika valamely fő aspektusról volt szó, amit elsőként Platon vázolt a *Phaidrosban*, tudniillik arról, hogy a hallgatót ahhoz, hogy meggyőzzük, ismernünk kell. Aristotelés *Retorikája* Heidegger számára a filozófiai antropológiába való bevezetésé vált. A *Retorika* második könyvében különösen az affektusokról, a *pathéról* szóló fejezetek vonták magukra Heidegger figyelmét. Ezek az affektusok jelzik a hallgató hajlandóságát aziránt, vagy ellenállását azzal szemben, amiről a szónok beszél. Erre az aristotelési mintaképre tekintettel, melyet saját eleven élettapasztalatával egészített ki, nyert Heidegger bepillantást abba, amit a *Lét és időben* majd „diszpozíciónak” (*Befindlichkeiten*) fog nevezni.¹²⁶

Heidegger főművében, a *Lét és időben* valóban található néhány erre vonatkozó szűkszavú utalás. A diszpozícióról (*Befindlichkeiten*) szóló 29. §-ban Heidegger megjegyzi: „Aristotelés a *pathe-t Retorikája* második könyvében tárgyalja. E művet – a retorika fogalmának valamiféle »szaktárgyra« való hagyományos orientálásával szemben – az egymássalét hétköznapiságának első rendszeres hermeneutikájaként kell felfognunk.”¹²⁷ E sokatmondó, ám az enigmatikusságig tömör utalást Heidegger 1924-es egyetemi előadásának az összkiadás 18. köteteként 2002-ben megjelent szövege alapján most sokkal szélesebb szövegbázison van alkalmunk tanulmányozni. Heidegger meg gondolásainak tágabb kontextusát a filozófiai diszciplínák történeti kialakulásának ama kritikái felülvizsgálata alkotja, amelyet Heidegger destrukciónak nevez. A filozófiai diszciplínák

¹²⁶ Hans-Georg Gadamer, „Auf dem Rückgang zum Anfang” = *Uó, Neuere Philosophie*, 399.

¹²⁷ HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, 29. §. 138. (Uó, *Lét és idő*, 2001, 167.)

rögzült térképének a fenomenológiai-hermeneutikai kérdésés vezérfonalán történő felülvizsgálatáról, a hagyomány fogalmiságának fellazításáról van szó, és pedig a hagyomány pozitív értelemben vett elsajátításának – sem szolgálai elfogadásának, sem gondolatlan elvetésének – érdekében. E felülvizsgálat nem hagyja érintetlenül a történetileg kialakult filozófiai diszciplínák alapjait sem. Jelen esetben a retorikáról van szó. Heidegger azt a kihívó tézist állítja föl – ez egyúttal a főmű idézett utalását is megvilágíthatja –, mely szerint a retorikát illető szokásos szemléletmód, a retorika hagyományos diszciplínáris besorolása az aristotelési *Retorika* megértését nemhogy nem segíti, de éppenséggel akadályát képezi. A retorikát illető zavar, véli Heidegger – s e ponton következnek a számunkra érdekes *filológiai* megjegyzések – már az aristotelési *Retorika sajtó alá rendezésekor* megmutatkozott. Aristotelés műveinek az 1830-as években sajtó alá rendezett Bekker-féle berlini akadémiai kiadásában – egy olyan korban, amikor a retorika iránti megértés és megbecsülés úgyszólván a mélyponton volt – a *Retorikát* ugyanis az egész kiadás végére tették. „Nem tudták hová helyezni, így hát a végére vele! A tökéletes tehetetlenség ékes bizonyítéka!” – fakad ki Heidegger.¹²⁸ A tradíció rég elvesztette megértését a retorika iránt, folytatja, ez utóbbi már a hellenizmusban és a korai középkorban pusztá iskolai diszciplínává süllyedt. A retorika eredeti értelme rég feledésbe merült. A retorika ezzel szemben, fogalmaz Heidegger, „nem más, mint az a diszciplína, melyben az emberi ittlét értelmezése kifejezetten végbemegy. A retorika nem más, mint a konkrét emberi ittlét (*Dasein*) értelmezése, magának az ittlétnek a hermeneutikája.”¹²⁹ Retorika és hermeneutika között ilyenformán Heidegger számára bennő összefüggés áll fenn, s a retorika rehabilitálása mellett egyszerűs mind láthatóvá lesz az is, hogy a tervezett, de meg nem jelent Aristotelés-értelmezés (pontosabban szólvá: az Aristotelésszel folytatott dialógus, hiszen Heidegger számára Aristotelés nem annyira értelmezés tárgya, mint inkább egy dialógus *beszélgetőpartnerre* volt) milyen szervesen épült bele a főmű szemléletmódjába, mennyire mélyen határozta meg Heidegger hermeneutikai látásmódját és vele együtt a *Lét és idő* alapszerkezetét.

¹²⁸ HEIDEGGER, *Grundbegriffe der aristotelischen Philosophie*, 109–110.

¹²⁹ *Uó.*, 110.

Innen nézve érthető, hogy Heidegger nehezményezte – s a filozófia 19. században bekövetkezett orientációvesztése jelének tartotta – a *Retorika* kiadásának a *corpus* végére való helyezését. Hogy Heidegger a „tudományos” Aristotelésszel – a logikai-metafizikai-termesztetfilozófiai írások Aristotelésével – szemben az „életfilozófiai” Aristotelést – a művészet-filozófiai-retorikai-etikai írások Aristotelését – részesíti előnyben, s az előbbihez is – ha egyáltalán – az utóbbi felől igyekszik eljutni avagy hivatdat verni, átmenetet találni, azaz – mint Gadamer fogalmazott – hogy „alutról, a tényleges élet felől”, a gyakorlati filozófia felől közelített hozzá: az persze magának Heideggernek a filozófiai alapállására vet jellegzetes fényt. Arra a szemléletmódra, mely persze korántsem volt a kezdetektől fogva kész, hanem az évek folyamán mások mellett épp az Aristotelész-szel való elvi számvetés során formálódott ki, volt alakulóban – mint egy útban önmaga felé –, s talált végül is a fő műben önmagára.¹³⁰ Arra a szemléletmódra vet fényt, amely épp a filozófálás megszokott korabeli módjaival, döntően a neokantianizmus ismeretelméleti-tudományos orientációjával való alapvető szakítást, tőle való radikális elfordulást és a „tényleges élet” felé való fordulást jelentett. Innen szemlélve okunk van arra, hogy a 19. század uralkodó filozófiai szellemisége és az ebben az időben sajtó alá rendezett Aristotelés-kiadás között olyasfajta rokonlelkűséget feltételezzünk, mint amilyet fentebb a Hegel-tanítványok hegeliánus szemléletmódja és az FVA-t átható alapelvek között véltünk felfedezni (a különbséget legfeljebb némi hangsúlyeltolódásban lehetne rögzíteni: a rokonlelkűség ott a kiadás alapelvei – a szövegek filológiai rögzítése – és a *kiadandó filozófia szellemisége* között, itt pedig a kiadás alapelvei – a szövegek sorrendiségének rögzítése – és a *kort, illetve a kor tudományosságát átható szellemiség* között állhatott fenn). Ha Heidegger szemben állt a kor uralkodó filozófiai szemléletmódjával, akkor szembe kellett kerülnie

¹³⁰ Lásd ezzel kapcsolatban mindenekellett Franco Volpi alapvető monográfiáját: *Heidegger e Aristotele*, Daphne, Padova, 1984, különösen 90–116, továbbá Uő, „Dasein comme praxis. L'assimilation et la radicalisation heideggerienne de la philosophie pratique d'Aristote” = *Heidegger et l'idée de la phénoménologie*, szerk. Franco Volpi és mások, Kluwer, Dordrecht, 1988, 2–41. (Angolul: „Being and Time: A »Translation« the Nicomachean Ethics?” = *Reading Heidegger from the Start. Essays in His Earliest Thought*, szerk. Theodore Kisiel – Jon van Buren, New York State UP, Albany, 1994, 195–212.)

a kor szemléletmódja által áthatott Aristotelés-kiadással és a – ez utóbbiak által meghatározott – mértékadó Aristotelés-értelmezéssel. Am mint Kant-értelmezésének esetében, itt sem szükséges Heidegger interpretációjának tárgyi diszkussziójába, az Aristotelés-értelmezés „helyességét” vagy a saját gondolatvilágával való összefüggését illető kérdésnek a közlebbi tárgyalásába bocsátkoznunk. Hogy a retorika az újkorban háttérbe szorult, ismertnek tekinthető tudománytörténeti tény.¹³¹ Amennyiben Heidegger szemrehányása megállja a helyét, megjegyzése *filológiai* szempontból arra világíthat rá, hogy Aristotelés műveinek a mai napig mérvadó Bekker-féle berlini akadémiai kiadását, a kéziratok sajtó alá rendezésének sorrendjét jelentős mértékben áthatotta saját korának, az újkornak a filozófiai-tudományelméleti klímája. Az a klíma, melyet a matematikai természet-tudomány módszerének győzelmes előretörése, a tudományos módszer paradigmájává emelkedése s a humán tudományok vele összefüggő, Baconre és Descartes-ra visszanyúló leértékelése határozott meg, s amelynek egyik következménye a retorika háttérbe szorulása és diszkreditálása volt (Descartes a valószínűt, melyvel a retorikának van dolga, szinte a hamis szinonimájává tette).¹³² Hogy a berlini kiadásban a *Retorikát* a *corpus* végére helyezték, az a 19. század végén és a 20. század elején több egymást követő – más szempontból is a kor szellemisége által áthatott – generáció Aristotelés-értelmezésére lehetett hatással; a sorrendiség kérdésében hozott döntés az egyedi írások súlyát illetően éppannyira az értelmezést befolyásoló hallgatólagos állásfoglalást jelent, mint – fentebb láttuk – *A tiszta ész kritikája* két kiadásának az akadémiai Kant-kiadás által történt sajtó alá rendezése, mely hallgatólagosan a 2. kiadást részestette előnyben. Gadamer amaz idézett megjegyzése, mely szerint Heidegger első előadásai – „szokatlan megközelítéssel” (*ungewöhnlicher Zugang*) – nem Aristotelés *Metafizikáját* vagy *Fizikáját* tárgyalták, negative azt implikálja, hogy a mértékadó korabeli (továbbá 19. századi) értelmezések

¹³¹ Lásd például Jean GRONDIN, „Die Hermeneutik und die rhetorische Tradition” = Uő, *Von Heidegger zu Gadamer. Unterwegs zur Hermeneutik*, Wissenschaftliche, Buchgesellschaft, Darmstadt, 2001, 19. további hivatkozásokkal.

¹³² A kérdéskörhöz lásd Samuel JSSSELING, *Rhetorik und Philosophie. Eine historische-systematische Einführung*, Frommann-Holzboog, Stuttgart – Bad Cannstatt, 1988, 92–94.

szokásos megközelítései éppen hogy ezt tették, s ebben alkalmasint – a korszak jellemzően túlménően – Aristotelés írásainak a berlini Bekker-féle kiadás – ugyancsak korszakosan meghatározta – filológiai elrendezése is szerepet játszhatott. Jelen dolgozat számára a vázolt tényállásnak annyiban lehet jelentősége, amennyiben Heidegger megjegyzései fényében s e megjegyzéseket továbbgondolva – az FVA Hegel-kiadásához hasonlóan – Aristotelés művére nézve is érvényes lehet a tétel, mely szerint kiadástörténet és interpretáció kölcsönösen meghatározza egymást: a kiadástörténet, a sajtó alá rendezés egyfelől maga is előzetes megértés, interpretáció (esetünkben: a korszakemlélet által áthatott világszemlélet és megértés) által vezérelt művelet, mely ugyanakkor – másfelől – nem csekély mértékben befolyásolja a kiadott szerző művének jövőbeli hatás- és értelmezéstörténetét. Mindenesetre a szövegmegállapítás – jelen esetben: az áthagyományozott szövegkorpusz írásai sajtó alá rendezésének tagolása, sorrendje – minden bizonnyal itt sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben ment végbe.

Heidegger egy másik ponton is szembekerült az uralkodó Aristotelés-értelmezéssel, s mivel ez a nézeteltérés úgyszintén nincs filológiai vonatkozások híján – továbbá a korszakemlélet ugyancsak nem lebecsülhető szerepet játszott itt is –, érdemes lesz néhány rövid megjegyzés erejéig kitérnünk rá. Lét és igazság Heidegger egész gondolkodói útja számára középponti jelentőségű összefüggéséről van szó, melyhez Heidegger számára alapvető támpontul Aristotelés *Metafizikája* IX. könyvének 10. fejezete szolgált. Ez a fejezet egy olyan könyv végén található, jegyezte meg Heidegger 1925–1926-ban, mely a *Metafizika* cím alatt összegyűjtött értekezések legnehezebbik könyveihez tartozik. „A görög ontológiának s ezáltal az igazság problémájának a megértése az ehhez a fejezethez való hozzáférés lehetőségén múlik”,¹³³ hangzott jelentőségteljes kiegészítése. E fejezet értelmezésére gondolkodói útja során Heidegger többször is részletesen visszatért, és saját értelmezését a hagyomány mértékadó Aristotelés-értelmezéseivel való elvi-kritikai számvetés során bontotta ki.

A hagyomány e zárófejezet értelmezésével mármost nemigen boldogult, s nem egyszer még az a vélekedés is megfogalmazódott, mely szerint

¹³³ Martin HEIDEGGER, *Logik. Die Frage nach der Wahrheit*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1976, 174. (*Gesamtausgabe*, 21.) A következőkhöz lásd *Uo.*, 171–173.

e kézirat mintegy rossz helyen van, tulajdonképpen nem is oda tartozik. 1912-ben megjelent *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles* című művében, Hermann Bonitz és mások előmunkálatainak következtetéseit mintegy levonva, a neves Aristotelés-kutató, Werner Jaeger megállapította, hogy itt egyedi értekezések, előadás-kéziratok és bevezetések egymás mellé szerkesztéséről van szó, amelyek mindegyike az ontológiai problémakört érinti, de tartalmilag és metodikailag nem feltétlenül tartozik össze. Jaeger rögzítette a VII., VIII. és X. könyvek összetartozását, s kifejtette, hogy ezeket tartja ontológiai szempontból a legényesebbnek – épp emiatt azonban kérdésessé vált számára a X. könyv 10. fejezetének az ehhez a fejezethez való tartozása. Schweglerre és Christre hivatkozva, akik szerint e fejezet a gondolati összefüggésbe nem illik bele, kommentárját Jaeger rövidegre fogta, és sommásan úgy fogalmazott, miszerint „ez a fejezet összefüggést nélkülözve áll ott”, nem egyéb, mint „egyfajta függelek”. W. D. Ross 1924-ben megjelent alapvető kiadásában e szövegrész hasonló kommentárban részesült: a fejezetnek „csekély köze van a X. könyv többi részéhez”.¹³⁴ Későbbi nagy munkájában, az 1923-ban megjelent *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*-ban Jaeger – Bonitz 1849-es kommentárjának hatására, aki a fejezet helyét nem vitatta, ám Heidegger szerint érvei éppoly kevésbé álltak meg a helyüket, mint Jaeger ellenérvei – megváltoztatta a véleményét, e változást azonban kellőképpen tárgyilag nem indokolta. Az e fejezet helyét és tartalmát illető homály és bizonytalankodás Heidegger számára mármost azzal magyarázható, hogy lét és igazság összefüggését szem elől tévesztik, illetve egyáltalán nem is látják. „A lét és az igazság értelmezése közti benső összefüggést [...] előzetesen meg kellett értenünk légyen”, fogalmaz 1925–1926-ban, „azaz a kérdéses szövegek tárgyi tartalmával filozófiai tisztába kell jönnünk, mielőtt tartalmi összetartozásukat illető elmosódó filológiai feltevésekbe bocsátkozunk.”¹³⁵ A filozófiának (hermeneutikának, értelmezésnek) meg kell tehát előznie a filológiát. Az a kérdés, hogy a kérdéses fejezet (e fejezet szövege) oda tartozik-e vagy sem – olyan kérdés, mely szövegek és kéziratok összefüggő

¹³⁴ *Aristotle's Metaphysics*, II., szerk. W. D. Ross, Clarendon, Oxford, 1924, 274.

¹³⁵ HEIDEGGER, *Logik*, 174. (Kiemelések – F. M. I.)

szövegkorpusszá való szerkesztésére vonatkozik, így jellegetesen szövegkritikai, filológiai kérdés – érdemben csak akkor válaszolható meg – pontosabban megalapozott feltevéseket is csak akkor fogalmazhatunk meg –, ha előbb *megértettük*, s megfelelő módon *értelmeztük*, miről van benne szó. Heidegger e bevezetést követő, több mint húsz oldalas értelmezésnek tárgyi diszkusziójába itt sem szükséges belebocsátkoznunk – csakúgy, mint fentebb Kant-értelmezésének vagy a retorika helyét illető interpretációjának az esetében –, elegendő látunkunk filozófia (hermeneutika) és filológia szoros összekapcsolódását. Az, hogy több kézirát összeállításkor egy adott szövegrész hova szerkesztendő, s hogy valóban oda tartozik-e, ahová eredetileg helyezték, értelmezést előfeltételez, pusztán filológiailag nem válaszolható meg. A szövegre vonatkozó kérdés, fogalmaz Heidegger 1930-ban, összefügg a dologra vonatkozó kérdéssel (*Zusammenhang von Textfrage und Sachfrage*).¹³⁶

Az előzetes értelmezést azonban így vagy úgy, de a korszellem is mindig egyúttal befolyásolja. Mivel mármint az újkor és kiemelten a 19. század számára az igazság elsődlegesen ismeretelméleti, episztemológiai jelentésre tett szert, azaz a kijelentés, a megismerés – nem pedig a lét – igazságaként értették: ebben az uralkodó korszaklemben állhatott elő a kérdéses fejezet hovatarozására vonatkozó filológiai tanácsstalanság mint probléma egyáltalán. A logika egy fejezete nem tartozhat a metafizikához, véli Schwegler, Jaeger pedig még ennél is tovább megy, amikor a vonatkozó fejezetnek a könyvtől való idegenségét azáltal véli megerősíteni, hogy kijelenti: a fejezet könyvhöz tartozásának fő akadályja nem csupán az, hogy az igaz létező alkotja témáját, hanem ezen túlmenően még az is, hogy ezt a létezőt ráadásul a „voltaképpen” létezőként jelöli meg.¹³⁷ Ez Jaeger szerint fölöttébb implauzibilis és nem Aristotelésre való gondolkodás volna. Ennek megfelelően ezt a jellemzést vagy törölni kell a szövegből vagy alapjaiból kiindulva átértelmezni – az előbbit Ross, az utóbbit Schwegler teszi. Hogy igazság és hamisság diszkusziója, fogalmaz Heidegger 1925–1926-ban,

¹³⁶ Martin HEIDEGGER, *Vom Wesen der menschlichen Freiheit. Einleitung in die Philosophie*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1982, 80. (*Gesamtausgabe*, 31.)

¹³⁷ *Uo.*, 31, 82.

az alapvető ontológiai vizsgálódás legmagasabb csúcspontját alkotja [...] az a hagyományos filozófia számára értelmetlen és lehetetlen. Hiszen az igazság [az uralkodó újkori szemléletmód szerint] mégiscsak az ítéletnek és a gondolkodásnak a sajátja [...], tehát aligha a létező létének meghatározása, és azután semmiképpen sem „legautentikusabb” meghatározása; innen ered az ezen fejezet [...] hovatarozását illető bizonytalanság és ingadozás.¹³⁸

Merthogy – tér vissza a problémára 1930-ban – „azt a filozófiában minden kezdő tudja, hogy az igazság problémája a logikába tartozik, nem a metafizikába, s főleg nem ahhoz az értekezéshez, mely a metafizika alaproblémáját tárgyalja”.¹³⁹ Ezek után csekély jelentősége van már annak, hogy a hovatarozásra vonatkozó kérdést az értelmezők hogyan válaszolják meg – odatarozónak gondolják-e vagy sem. Csakúgy, mint fentebb a Kant-interpretáció esetében, itt is a Kant által az ész polémikus használatának nevezett eljárásra hivatkozhatunk.¹⁴⁰ Heidegger – lét és igazság összefüggését illető, mindenképpen szuggesztív és nagy hatást – interpretációjának nem kell „igaznak” lennie ahhoz, hogy a hagyományosan uralkodó Aristotelés-értelmezéseket megingassa, hogy korhoz kötöttségükre rávilágítson s ezáltal vitán felül álló autoritásukat megkérdőjelezze.

A retorikára vonatkozó problémától a most tárgyalt kérdés annyiban különbözik, hogy ott a retorika tudományelméleti értékelését illető korszellem sorolta a szövegszerkesztés során a vonatkozó Aristotelési írást oda, ahova – a korpusz végére –, itt a metafizika-ontológia és az ismeretelmélet viszonyát illető újkori szemléletmód hozott létre egy filológiai problémát (vagy látszatproblémát): hogyan kerülhet egy az igazság meghatározására vonatkozó szöveg metafizikai-ontológiai szövegek mellé, vajon odatarozik-e vagy sem. Ez utóbbi dilemma is tipikusan újkori. Viszont mindkét tárgyalt kérdésben közös az, hogy a filológiai problémát megelőzi valamely hermeneutikai-filológiai művelet: az egyikben

¹³⁸ *Uo.*, 21, 171.

¹³⁹ *Uo.*, 81.

¹⁴⁰ Lásd fentebb a 99. jegyzetet!

a retorika kortársi megértése, előzetes értelmezése – az, hogy a retorikát csekély becsben tartotta – dönt a szerkesztési eljárásról, a másikban a kortársi filozófia szemléletmódja sugall az arisztotelési iratok hellenisztikus elrendezésének felülvizsgálatára irányuló filológiai kérdéseket. Teszi ezt pedig abból a naiv előfeltevésebből kiindulva, mely szerint ahogy mi ma gondolkodunk az igazság fogalmáról, úgy kellett Arisztotelésnek is gondolkodnia, s ha ennek egy szövegrész ellentmond, akkor annak az illető műhöz való tartozását okunk van kétségbe vonni.¹⁴¹

V.

Egy *Szövegekritika, kiadástörténet, interpretáció* című dolgozatban nem maradhat említés nélkül – valójában külön tanulmány tárgya lehetne – az elmúlt évtizedek egyik mind terjedelmét, mind tartalmát tekintve legnagyszabásúbb és legtekintélyesebb életműkiadása, Martin Heidegger műveinek a múlt század utolsó negyedében megindult összkiadása. Már csak azért sem, mivel Heideggerrel az előzőekben már különböző vonatkozásokban többször is esett szó, így helyénvaló lesz magának a Heidegger-életműnek a kiadásáról befejezőképpen röviden beszámolnunk.

Az 1975-ben újjára indult vállalkozás terve a kezdetekhez képest a megvalósulás folyamán többször is átalakult és kibővült: a Heidegger-összkiadás a jelenlegi aktualizált elképzelések szerint a maga több mint száz – pontosan százaként – tervezett és a mai napig hetvenhét ténylegesen megjelent kötetével (melyek döntő többsége kiadatlan írásokat tartalmaz, s melyek közül jó néhány immár a második vagy harmadik kiadásban jelenik meg), az egyik legfigyelemreméltóbb életműkiadás a jelenkori humántudományi irodalom panorámájában. Annál is inkább, mivel az összkiadás kötetei – a heideggeri írássok fordítását illető ismert nyelvi nehézségek ellenére – az eredeti megjelenést követve angol, francia, olasz és spanyol nyelven is napvilágot látnak, ez pedig a tudományos világban szinte egyedülálló dolog (angolul eddig huszonhat, franciául tizenhat,

¹⁴¹ Lét és igazság összefüggéséről Heidegger gondolkodásában lásd bővebben FEHÉR, *Martin Heidegger*, 29–30, 160–165, és UÓ, *Heidegger és a skepticitizmus*, 51–64.

olaszul harminchat, spanyolul huszonhét kötet jelent meg, további húsz-huszonöt kötet áll előkészületben vagy közvetlenül megjelenés előtt).¹⁴² Az 1889-ben született és 1976-ban elhunyt Martin Heidegger már régóta a 20. század legjelentősebb gondolkodói közé sorolják, ám az elmúlt időben egyre többek adtak hangot annak a meggyőződésnek: Heidegger a század legnagyobb gondolkodója. Ennek a véleménynek a kialakulásában nem lebecsülhető szerepet játszanak azok az írások, melyek a filozófus halála óta eltelt időszakban a hagyatékából láttak napvilágot. A heideggeri életmű ma a világ jelentős részein meghatározza a filozófiai vitákat; a németországi hatáson túlmenően elegendő arra utalni, hogy a mai francia filozófia teljes egészében elképzelhetetlen volna Heidegger hatása, a vele való kritikai párbeszéd nélkül, hogy Japánban Heideggernek a harmincas évek óta kiemelt figyelmet szentelnek, hogy Heidegger gondolatai Olaszországban és a latin nyelvű országokban úgy az ötvenes évek óta tartósan az érdeklődés homlokerében állnak, s hogy a heideggeri gondolatvilággal való szembenézés az elmúlt évtizedben immár az USA-ban is egyre inkább a filozófiai tudat meghatározó részévé válik. Jelzésértékű ebből a szempontból az a tény, hogy Heidegger születése századik évfordulójának évében, 1989-ben a világ csaknem minden részében konferenciákat és szimpozionokat rendeztek, melyeknek a száma megközelítette a százat.

Amikor Martin Heidegger 1976-ban, nyolcvanhét esztendőskorában elhunyt, sokak számára nyilvánvaló volt már, hogy a 20. század egyik legnagyobb gondolkodója távozott az élők sorából. Hogy a filozófus gondolatai a halála után sem veszítenek erejükből, befolyásukat továbbra is megőrzik, sőt még növelik is: ezt viszont aligha lehetett megjósolni. Élete utolsó éveiben Heidegger néhány közeli tanítvány és barát segítségével kéziratait rendezgette, a hagyaték sorsát fontolgatta. Lassanként kialakult művei összkiadásának terve, s Heidegger még megérthette, hogy 1975-ben kezébe vegye az elsőként kinyomtatott kötetet. A kiadói munkálatok nagy lendülettel indultak meg, s az odaadó munka eredményeként több, mint harminc év óta rendszeresen évente két-három kötet lát napvilágot (ami hozzávetőleg a fordítottja az idealista filozófusok fentebb tárgyalt kiadá-

¹⁴² Lásd *Heidegger Studien* 24 (2008), 252–254.

sainak, melyek keretben két-három évente – vagy még ritkábban – jelenik meg egy-egy kötet). Mivel a kötetek többsége kiadatlan írásokat tartalmaz, a heideggeri életmű értelmezése az elmúlt években az egész világon új alapokra helyeződött.

A kiadatlan hagyaték terjedelme láttán vagyunk csak képesek igazán fölmérni, életében milyen keveset publikált Heidegger. E figyelemre méltó tartózkodás sokféle ok következménye, s emiatt magának a hagyatéknek a sorsa sem volt eleve biztos. Élete utolsó évtizedeiben Heidegger nem utolsósorban azért jelentetett meg oly kevés írást, mivel úgy vélte, a kor úgysem volna képes megérteni őt. Ez a nézete azután élete végéig nem változott. A hagyatékban maradt írásokat, vélte, egyszerűen végzetes volna kiadni, hiszen a mai kor oly mélységesen félreértene, félremagyarázná őket, hogy a következő generációk ezáltal alapvetően tévútra jutnának. A félremagyarázásnál pedig már jobb, ha az írások egy ideig hozzáférhetetlenek maradnak, hogy azután egy boldogabb kor gyermekei friss szemmel, elfogulatlanul olvassák őket. Hogy az emberiség mikor lesz elég érett írásainak befogadására, ezt persze nem lehet tudni, egy biztos: a mai kor nem szűnik meg máról holnapra.

Amikor szóba került hátrahagyott írásainak sorsa, Heidegger így először annak az akaratának adott kifejezést, hogy a hagyatékot száz évre zárolni kell. Ezután kezdődtek a különböző családi-baráti viták, megfontolások és gyözködések. Az egyik legsúlyosabb érv úgy hangzott, hogy egy atomháborúban – melynek lehetősége a Heidegger által elemzett kornak igencsak sajátja volt – írásai könnyen megsemmisülhetnek, s így mégiscsak fontolóra kellene venni, célszerű-e ily sokáig elzárni őket. Ez az ellenvetés nem igazán győzte meg Heideggert. Léteznek atombiztos óvóhelyek, bunkerek, mondtotta, csak arról kell gondoskodni, hogy írásait ilyen helyre szállítsák, s végig ott őrizzék őket. Végül az az észrevétel döntött, hogy írásai túlélhetnek ugyan egy atomháborút – ez nem lehetetlen –, ám nagyon is előfordulhat, hogy nem lesz túlélő ember, aki olvashatná őket. Erre Heidegger végül is kelleltenül beadta a derekát. Kiadatlan hagyatéka megjelentetésére jellemző módon csak az tudta rábírní, hogy száz év múlva esetleg nem lesznek már emberek. Azaz ha látott volna valamilyen biztosítékot arra, hogy száz év múlva is élnek még emberek a földön, nem engedte volna a jelenkort kiadatlan írásaihoz hozzáférni.

„Utak – nem művek”: ezt a mottót állította Heidegger néhány nappal halála előtt művei összkiadásának élére. Nem egy szerző vélekedéseinek közzétételéről, álláspontjának ismertetéséről, azok történeti rendbe szedett elrendezéséről van szó – hangzott az összkiadás egyik előszó-tervezetében –, hanem a gondolkodás dolgáról. Az előbbi persze korunkban, az információ korában igencsak lehetséges, ám a gondolkodás dolgához való hozzáférés szempontjából minden jelentőség híján való. Az összkiadás feladata, hogy hozzásegítsen a kérdés kérdéséhez, megértéséhez, elmélyített együttérzéséhez – a gondolkodás dolgával való szembenézéshez.¹⁴³ Heidegger életművének összkiadása ennek megfelelően nem történeti-kritikai kiadás,¹⁴⁴ hanem Heidegger végakaratainak megfelelő kiadás: „a szerző (végakarata) szerinti utolsó kiadás” (*Ausgabe letzter Hand*).¹⁴⁵ Ez annyit jelent, olvasható az összkiadás kiadói hirdetményé-

¹⁴³ Martin HEIDEGGER, *Frühe Schriften*, szerk. Friedrich-Wilhelm von HERMANN, Klosterman, Frankfurt am Main, 1978, 438. (*Gesamtausgabe*, I.)

¹⁴⁴ A történeti-kritikai kiadás eszméje mögött egy olyan kutatási program áll, írja Hans Gerhard Senger, melynek történetét még nem írták meg – önmagának is történeti kontinuitása van, amely túlterjed a 19. század historizmusán, amelyet egyébként mindaddig táptalajának tekintettek. Közlebből tekintve a reneszánsz humanizmusra nyúlik vissza vagy egyenesen az alexandriai filológia korára; a *kritika* terminus a 17. században került forgalomba a „megítélés, megkülönböztetés” értelmében azzal a céllal, hogy történetileg megbízható szöveget hozzon létre, s kiszűrje a történetetlen pró-jekciókat. Ami a filológiai apparátust illeti, regisztrerek már a 16. században voltak. (Hans Gerhard Senger, „Die historisch-kritische Edition historisch-kritisch betra-chtet” = *Buchstabe und Geist*, 2, 5, 7–8; a humanisták filológiai érdeklődéséről ld. ugyancsak Ulrich MÜHLACK, „Zum Verhältnis von Klassischer Philologie und Geschichtswissenschaft im 19. Jahrhundert” = *Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert*, I., szerk. Hellmut FLAHR és mások, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1979, 225–226.) A történeti-kritikai kiadás, írja Wilhelm G. Jacobs, nem értékel, így minden írásbeli megnyilvánulás iránt azonos figyelmet tanúsít, minden adat *edendumnak* számít; a történeti-kritikai kiadás ezért eszméje szerint összkiadás, *Gesamtausgabe*. Ebben a tekintetben a Heidegger-kiadás közelebb áll a történeti-kritikai kiadás eszméjéhez, mint az új Hegel-kiadás. Erdemes még Jacobs azon véleményét megemlítenünk, mely szerint a szerkesztő tudja, hogy a szerzőre vonatkozó megértése árnyékként vetül a kiadásra, ezt az árnyéket azonban oly világossá igyekszik tenni, ahogy csak tudja (JACOBS, I. m., 21–22).

¹⁴⁵ Az „Ausgabe letzter Hand” szótári jelentése a szerzőtől gondozott utolsó kiadás (HALASZ Eölk, *Német-magyar szótár*, I., Akadémiai, Budapest: 1967, 923.), a *Duden Stilwörterbuch* szerint: „letzte vom Autor selbst besorgte Ausgabe” (*Duden Stilwörterbuch der deutschen Sprache. Die Verwendung der Wörter im Satz*, II., szerk. Günther Drosbowski, Dudenverlag, Mannheim–Wien–Zürich, 1970*, 334.). Mindkét magyarázat Heidegger esetében nyilván *cum grano salis* értendő, mivel csupán az életében

ben, hogy az egyes kötetek úgy jelennek meg, ahogy írásait élete során maga a filozófus hozzáférhetővé tette: filológiai apparátus és regiszterek nélkül. A történeti-kritikai kiadások filológiai apparátusa taszította Heidegger-t; Hölderlin műveinek stuttgarti „Nagyoktávkialdása” (*Groß-oktavausgabe*) szolgált számára elrettenítő például. Úgy vélte, az apparátus elnyomja magát a szöveget: az előtérbe tolokodva minduntalan magára vonja a figyelmet, s elege meghatározott olvasat és meghatározott kérdések (például a szövegváltozatok összevetése, a kommentárok által felvetett összefüggések történeti-filológiai vizsgálata) irányába tereli az olvasót. Az pedig, ami igazán lényeges: maga a „dolog”, háttérbe szorul. Hasonlóképpen (egyetlen kivétellel) nem találunk az összkialdás kötetinek végén regisztereket, név-, tárgy- vagy egyéb mutatókat sem; ilyesmi a felületes olvasást segíti, fennáll a veszély, hogy az olvasó a mutatók felől közelít a szöveghez.¹⁴⁶ A hiányzó mutatók egyfajta pótlásául – és a gondolatmenet reprodukcióját elősegítendő – hasznosnak tartotta viszont az előadás-kötetekben való eligazodást szolgáló és a szerkesztők által készített részletes tartalomjegyzékeket. A kritikai kiadás ellen szóló érv volt végül nem utolsósorban az, hogy az ilyen vállalkozásokra jellemző időbeli lassúság a gondolati recepciót és hatást szétírdeli, s szinte lehetetlené teszi a gondolati út végigkövetését: a kiadásnak hozzávetőleg egy emberöltő alatt le kell zárulnia, főlteve hogy az életmű valamelyest is megfelelő befogadásra számít – oly megfontolás, mely (mint a Hegel-kiadás esetében láttuk) korántsem alaptalan, s mellyel bizonyára egyetérthetünk. (Főleg ha figyelembe vesszük, hogy – amint arról fentebb szó esett – az új Hegel-kiadásnak a filozófus egyetemi előadásait sajtó alá ren-

megjelentetett (továbbá szigorúan szólva egynél több kiadást megért) írásokról mondható el, hogy „maga a szerző által gondozott utolsó kiadás”, a hagyatékban maradt vagy kiadatlan kéziratokról aligha. Ezeknek a kiadását nem a szerző gondozza, ám kiadásukra, kiadásuk mikéntjére vonatkozóan fennállhatnak szerzői instrukciók, ezért látszik helyénvalónak itt „a szerző által gondozott utolsó kiadás”-t „a szerző utolsó akaratával” vagy „végakarataival” helyettesíteni, s a német kifejezést ennek megfelelően fordítani).

¹⁴⁶ Egy névmutató még bizonyos határok között hasznos is lehet, ám egy tárgymutató a heideggeri fenomenológiai-hermeneutikai gondolkodás (s az általa felvetett „nyelv-filozófiai” megfontolások, nehézségek) jellegéhez igen nehezen illeszkedik; lásd vonatkozó megszorított megjegyzéseimet, melyeket Heidegger-kötetem tárgymutatója elé bocsátottam. (FEHÉR, *Martin Heidegger*, 379.)

dező sorozatát illetően csak maguknak a kiadási elveknek a kidolgozásával hozzávetőleg három évtized telt el.) A kritikai kiadás emellett olyan szerzők esetén jön elsődlegesen szóba, akik már rendelkeznek életmű-kiadással (ez a kritérium pedig az idealizmus mindhárom tárgyalt gondolkodójának esetében teljesül). Heidegger döntése azon a belátáson alapul, írja a kiadói hirtetmény, hogy hátrahagyott életművének történeti-kritikai kiadására még messze nem érett meg az idő. Filozófiai hagyatékának jellegét és terjedelmét tekintve – hangzik az 1991-es prospektus egy kiegészítő megjegyzése, mely a későbbi hirtetményekben már nem található – egy történeti-kritikai kiadás megvalósítása az elkövetkező ötven évben nem volna lehetséges.¹⁴⁷

Az első kiadói hirtetmények az összkialdás felépítését közölték, a tervbe vett négy sorozatból azonban a tervezett kötetek számát és tartalmát még a kilencvenes évek elején is csak az első két sorozat és a harmadik sorozat első két kötetének tekintetében konkretizálták (I–16., 17–63., 64–65. kötet), míg a harmadik és a negyedik sorozatra nézve csak nagyobb tematikai egységeket különítettek el, kötetszámok megadása nélkül. Az összkialdás terjedelme ekkoriban hetven-nyolcvan kötetre volt becsülhető; a kilencvenes évek közepe felé alakul ki azután részleteiben a 102 kötet terve.¹⁴⁸ A legfontosabb változás, pontosabban bővítés a nyolc-

¹⁴⁷ Érdemes hozzátenni, hogy a Heidegger-összkialdás – az FVA Hegel-kiadásához hasonlóan – magánjellegű vállalkozás, azaz nem valamilyen intézmény égisze alatt történik. A hagyaték gondozója, Hermann Heidegger és a család áll mögötte, együttműködve Friedrich-Wilhelm von Herrmann-nal. Egy kivételtől eltekintve nincsenek állandó fizetett státusok – munkatársak vagy szerkesztők. Egy történeti-kritikai kiadás mögött ezzel szemben többnyire valamilyen intézmény áll, amely a vállalkozást többé-kevésbé finanszírozza, s amely a tudomány-szakmai döntéseket időről időre meghozza. Ez a helyzet az idealizmus filozófusainak kiadásával, melyek mögött a tartományi akadémiák intézményes támogatása áll (a Hegel-kiadást az Eszaki Rajna-Vesztfáliai, a fchreit és a schellingt a Bajor Tudományos Akadémia gondozza).

¹⁴⁸ A négy sorozatból álló összkialdás felépítése a következő: „I. sorozat: Megjelent írások (1910–1976), 1–16. kötet” (I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften [1910–1976], Bde. 1–16); „II. sorozat: Előadások 1919–1944, 17–63. kötet (Marburgi előadások 1923–1928, 17–26. kötet; Freiburgi előadások 1928–1928, 27–55. kötet; Marburgi előadások 1928–1928, 56/57–63. kötet)” (II. Abteilung: Vorlesungen 1919–1944, Bde. 17–63 [Marburger Vorlesungen 1923–1928, Bde. 17–26; Freiburger Vorlesungen 1928–1944, Bde. 27–55; Frühe Freiburger Vorlesungen 1919–1923, Bde. 56/57–63]); „III. sorozat: Meg nem jelentett tanulmányok – előadások – gondolatok, 64–81. kötet” (III. Abteilung: Unveröffentlichte Abhandlungen – Vorträge – Gedachtes, Bde. 64–81); „IV. sorozat:

vanas évek elején – a nemzetközi tudományos közvélemény hatására és örömré¹⁴⁹ – az összkiadás legterjedelmesebb és leginkább érdeklődésre számot tartó második sorozatában, Heidegger egyetlen előadásainak közzétételében következett be; ez érint a második sorozat végén mégis megjelentetésre kerülnek – „a hagyaték őrzőjének Heidegger utasítását követve 1982-ben meghozott döntése értelmében”¹⁵⁰ – a korai freiburgi előadások (1919–1923), amennyiben ezek még fellelhetők. A kronológiai elv e változás következtében látható módon törést szenvedett. Míg az 1923 és 1944 közti előadások az összkiadás 17. kötetétől az 55. kötetig kronológiai sorrendben követik egymást, addig most ehhez csatlakoznak függelékként, az 56-iktól a 63. kötetig, az 1919 és 1923 között tartott korai freiburgi előadások szövegei.¹⁵¹ Ennek megfelelően a második so-

¹⁴⁹ Utalások és féléjegyzések, 82–102. kötet” (IV. Abteílung: *Hinweise und Aufzeichnungen, Bde. 82–102*). Mint látható, a Heidegger életében megjelent – és az első sorozatban közzétett – írásk az összkiadás terjedelmének negyedik sem foglalják el.

¹⁵⁰ Lásd Theodore KISIEL, „Heidegger’s Early Lecture Courses” = *A Companion to Martin Heidegger’s »Being and Time«*, szerk. Joseph J. KOCKELMANS, America UP, Washington DC, 1986, 22–39. (Újranyomva lásd ÜÖ, *Heidegger’s Way of Thought. Critical and Interpretative Signposts*, szerk. Alfred DENKER – Marion HEINZ, Continuum, New York – London 2002, 137.

¹⁵¹ *Martin Heidegger. Gesamtausgabe. Ausgabe letzter Hand*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1991, 7.

¹⁵² Egy a kronológiai-fejlődéstörténeti elvet szem előtt tartó kiadással (mint amilyen többé-kevésbé a Heidegger-összkiadás vagy az új Hegel-kiadás) szemben áll a kéziratok tematikus csoportosítás szerinti sajtó alá rendezése, mint amilyen a Husserl-összkiadás, a *Husserliana*. Egy ilyen kiadás alapjában meghatározza azután az interpretáció kibontakozását, az interpretációk témáinak kijelölését (pl. időtudat, interszubjektivitás). Egy tematikus csoportosítás szerint megvalósuló kiadás ez esetben azért vitatható, mivel alkalmas nivellálni a fejlődéstörténeti különbségeket. Erre jó példa a *Husserliana* 10. kötete (*Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins* [1893–1917]), amelyben huszonöt év egy adott témához tartozó kéziratai kerültek együttesen kiadásra, vagy a *Husserliana* 13–15. kötet, amely három évtized kéziratát gyűjti *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität* címmel három kötetben egybe. Valami ahhoz hasonlóan tapasztalunk, mint Hegel előadásainak a tanítványok által sajtó alá rendezett kiadásában, noha a *Husserliana* esetében – ezt meg kell említenünk – nem kompiliációkról van szó, s a különböző évtárhoz tartozó kéziratok megőrzik önállóságukat. Ennek ellenére egy ilyen kiadás eleve meghatározó jellegű az interpretációtörténetre nézve; nem a filozófus gondolatainak fejlődéséről általában, kronológiai rendben, hanem csupán egy-egy témának a gondolatvilágában történő fejlődéséről, alakulásáról ad képet. Természetesen a husserli életmű (hozzávetőleg negyvenkötetes) kiadásának megvannak a maga külön problémái. Mindenekelőtt – amint arról a Husserl Archívum igazgatója beszámolt – az, hogy Husserl esetében

rozat kötetinek borítói és címlapjai is hallgatólagosan átalakultak. Korábban az szerepelt: „II. sorozat: Előadások 1923–1944” (II. Abteílung: *Vorlesungen 1923–1944*), ettől kezdve viszont: „II. sorozat: Előadások 1919–1944” (II. Abteílung: *Vorlesungen 1919–1944*), vagy egyszerűen csak „II. sorozat: Előadások” (II. Abteílung: *Vorlesungen*).

A még Heidegger életében megjelent első két kiadói hirdetmény történeti-kritikai kiadás helyett „olvasható/olvasóbarát életműkiadás”-ról (*lesbare Werkausgabe*) tesz említést, mely a kronológiai elvet követi. Az 1978. márciusában megjelent harmadik kiadói prospektusban tűnik fel „a szerző végakarata szerinti utolsó kiadás” megjelölés, 1982-ben pedig az „Értelmezés nélküli kiadás” (*Edition ohne Interpretation*) formula. Míndkettőt, de főleg ez utóbbit vitatja a kiváló amerikai Heidegger-kutató (s nem utolsósorban Heidegger-filológus és -fordító) Theodore Kisiel.¹⁵² Alig elképzelhető, írja, hogy a hermeneutikai gondolatkörben járatos s ahhoz döntő mértékben hozzájáruló Heidegger, aki ráadásul Scheler, Nietzsche és más szerzők műveinek kiadásában is tapasztalatókat szerzett, ilyen princípiumot megfogalmazott volna.¹⁵³ Bárhogy le-

is tetemes a hagyaték: mintegy negyven ezer gyórsírási kéziratoldal. Magának a kiadásnak egyébként bevallottan nincs kronológiai sorrendje (lásd Samuel JESSELING, „Das Husserl-Archiv in Leuven und die Husserl-Ausgabe” = *Buchstabe und Geist*, 139, 145).

¹⁵³ Lásd Theodore KISIEL, „Edition und Übersetzung. Unterwegs von Tatsachen zu Gedanken, von Werken zu Wegen” = *Zur philosophischen Aktualität Heideggers. Symposium der Alexander von Humboldt-Stiftung vom 24.–28. April 1989 in Bonn – Bad Godesberg*, III., *Im Spiegel der Welt: Sprache, Übersetzung, Auseinandersetzung*, szerk. Dietrich PAPERNEUSS – Otto PÖGGELER, Klostermann, Frankfurt am Main, 1992, 90–91; továbbá ÜÖ, „Existenz in Incubation Toward Being and Time” = *From Phenomenology to the Ethics of Desire and Errancy. Festschrift for William Richardson*, szerk. Babette E. BARTH, Kluwer, Dordrecht, 1995, 89–114. (Újranyomva ÜÖ, *Heidegger’s Way of Thought*, 149–173.)

¹⁵⁴ Theodore KISIEL, „Existenz in Incubation Toward Being and Time” = ÜÖ, *Heidegger’s Way of Thought*, 150. Az „értelmezés nélküli kiadás” (*Edition ohne Interpretation*) elvét az összkiadás fő gondozója, Friedrich-Wilhelm von Herrmann a következőképpen magyarázta, azaz interpretálta: „Egy ilyenfajta [az utolsó kézirat szerinti (von Letzter Hand)] kiadásnak nem része a szerkesztő interpretációja. A szövegeknek sokkal inkább közvetlenül kell magukért beszélniük” (Friedrich-Wilhelm von HERRMANN, „Die Edition der Vorlesungen Heideggers in seiner Gesamtausgabe”, *Freiburger Universitätsblätter*, 78 (1982. dec.), 101.). Von Herrmann írása egyébként a *Freiburger Universitätsblätter* tematikus számában jelent meg, mely a *Kiadás és értelmezés (Edition und Interpretation)* címet viselte, s melynek a bevezetőjében a

gyen is, Kisiel az évek folyamán a Heidegger-összkiadásnak a megjelenő köteteket beható figyelemmel kíséror – s az észlelt hiányosságokat kíméletlenül szóvá tevő – kritikusa maradt. Olyan kritikus, aki a hagyaték és az összkiadás (*Gesamtausgabe*) gondozóival a kilencvenes évek folyamán több éles vitát folytatott, s akinek a meglátásait és kritikait észrevételeit mindazonáltal a *Gesamtausgabe* köteteknek későbbi javított kiadásai-ban felhasználták; kritikája végül is ebből a szempontból tehát a kiadás javára vált.

Kisiel észrevételeinek egy részére épp témánk szempontjából érdemes kitérnünk, annál is inkább, mivel egyik dolgozatának fő tézise így hangzik: „Heidegger saját gondolatai szerint a sajtó alá rendezés egész eljárása a kezdetől a végéig nem más, mint hermeneutikai eljárás.”¹⁵⁴

Ha Gadamer szerint az olvasás alapjában véve „megértő olvasás”, amennyiben – akár hangos, akár néma – lényegileg hozzátartozik valami olyasmi, mint „hangsúlyozás, ritmikus tagolás, stb.”, ha tehát az olvasás ennél fogva „egyfajta reprodukció és interpretáció”,¹⁵⁵ akkor ez nyilvánvalóan a *maga módján* nem kevésbé vonatkozik arra a fajta olvasásra, amikor a sajtó alá rendezés szerkesztői-kiadói eljárása folyamán egy kézirat kell (ki)olvasni, s egy – alkalmasint rövidítésekkel, áthúzásokkal, csonka vagy elliptikus mondatokkal, ugrásokkal, kihagyásokkal, helyenként elírásokkal tarkított, nehezen olvasható vagy kibetűzhető – kéziratból kell nyomdakész, „olvasható” (*lesbar*), azaz értelmes szöveget előállítani. Az olvasás mint hermeneutikai folyamat, mint „megértő olvasás” lehet ennél fogva *félreolvasás* is, amely a vonatkozó kézírás vagy ábécé nem kellő ismeretéből, vagy az olvasott szöveg értelmének *félreismeréséből*, *félreértéséből* fakad. Kisiel mármost azt mutatja meg, hogy az össz-

szetkesztő, Gerhard Neumann így fogalmazott: „A kiadás értelmezés” (*Édition ist Interpretation*). Lásd ehhez Kisiel megjegyzését, mely szerint különbséget kell tenni a szerkesztő/fordító munkájához elengedhetetlenül hozzátartozó értelmezés és a szöveget kíséror értelmező kiegészítések-magyarázatok között (KISIEL, „Édition und Übersetzung...”, 95).

¹⁵⁴ Uo., 91.: „Nach Heideggers eigenen Gedanken ist das ganze editorische Vorgehen von Anfang bis Ende ein hermeneutisches Verfahren”.

¹⁵⁵ Hans-Georg GADAMER, *Wahrheit und Methode*, Mohr, Tübingen, 1986, 165–166. (Uő, *Igazság és módszer*, 123–124. Kiemelés – F. M. I.). Vö. még *Wahrheit und Methode*, 403. (*Igazság és módszer*, 280.)

kiadás 56–57. kötetében számos ilyen akad (több mint ötven). A régi német írás (*alte deutsche Schrift*) összevont kettős vagy hármas betűalakjainak nem kellő ismerete valamint a szövegösszefüggés félreismerése következtében csak a kötet utolsó tíz oldalán Kisiel huszonöt ilyen jellegű hibát mutatott ki; tipikus példa a „pszichikai/fizikai” (*psychisch/physisch*) szavak többszöri kínos és értelemzavaró felcserélése.¹⁵⁶ A megfelelő kontextus vagy a Heidegger által alkalmazott rövidítések ismeretének hiánya további olvasási hibákat eredményez. Egy helyen a Dilthey általi befolyásra utaló következő felsorolás található: „Windelband rektori beszéde, Rickert, Lask, Fichte.” Ez így persze értelmetlenség, mivel Dilthey aligha befolyásolhatta a születése előtt közel két évtizeddel elhunyt Fichtét. Heidegger rövidítéstechnikájából avagy megfelelő háttérismeretből kikövetkeztethető, hogy a „Lask, Fichte” felsorolásban *Fichtének* idézőjelek között kellene állnia, mivel Lask ilyen című művéről (doktori disszertációjáról, pontosabban a disszertáció címének rövidítéséről) van szó. Hasonló félreolvasás, félreértelmezés a „Rickert logosfel-fogása és annak korlátai” (*Rickerts Logosauffassung und ihre Grenzen*), ahol az utóbbi szó egy Rickert-művet jelöl (*A természettudományos fogalomalkotás határai [Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung]*), az „annak” (*ihre*) pedig szerkesztői toldás, hogy a mondat azért grammatikailag értelmes legyen (!). Nehezebb ráakadni az olyan félreolvasásokra ott, ahol a szöveg értelme nem nyújt közvetlen fogódzót, mint például a *formák/formulák (Formen/Formeln)*, a *konkréció/konstitúció (Konkretion/Konstitution)*, a *látni/keresni (sehen/suchen)*, a *valódi/több (echt/mehr)* stb. párosok.

A rövidítések feloldásának hermeneutikai nehézsége sem lebecsülendő. Az *ex. lehet* például kétféleképp egzisztenciális (*existentiell/existential*), az *Fkt* pedig éppannyira *funkció (Funktion)*, mint *fikció (Fiktion)* vagy éppen *faktum (Faktum)*. Hogy a rövidítések feloldása nagyon is értelmezői művelet, arra jó példa az összkiadás 20. kötetének egy helye, ahol ez áll: „a még nem módosult teoretikus tapasztalatban” (*in der theoretischen noch unmodifizierten Erfahrung*).¹⁵⁷ Heidegger húszas évekbeli gondolat-

¹⁵⁶ Lásd például HEIDEGGER, *Zur Bestimmung der Philosophie*, 29, 100, 176.

¹⁵⁷ Martin HEIDEGGER, *Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1979, 152. (*Gesamtausgabe*, 20.)

világának ismerete kérdőjeleket rajzol ezen megfogalmazás köré, a kéziratához való visszanyúlás pedig azt mutatja, hogy a szóban forgó helyen rövidítés szerepel: *teor (theor)*. Grammatikailag ez lehet éppúgy jelző, mint határozószó, az értelmező olvasásnak kell eldöntenie, hogy a rövidítés hogyan oldandó fel. Ezek után nyilvánvaló, hogy a helyes olvasat így hangzik: „a teoretikusan/teoretikus szempontból még nem módosult tapasztalatban” (*in der theoretisch noch unmodifizierten Erfahrung*).¹⁵⁸

Kisiel visszatérő módon panaszkozik amiatt, hogy „a legutolsó szövegváltozat alapul vétele következtében a szöveg fejlődési fázisai eltűnnek” – oly probléma, melyet fentebb részletesebben is volt alkalmunk vizsgálni. A heideggeri főmű előzményének tekinthető húszas évekbeli előadás-fogalmazványokban például még egyáltalán nem szerepel – egészen 1926-ig – az egzisztenciafilozófiára jellemző szóképzlet (*egzisztencia [Existenz], egzisztenciális [existentiell/existentiell]*); úgy tűnik, ez a nyelvezet csak a legutolsó fázisban került a műbe, ennek pedig bizonyos jelentősége lehet a mű értelmezése számára – föltéve persze, hogy gondolkodói utakat akarunk értelmezni. Az „a szerzői végakarattal szerinti utolsó kiadás” megfogalmazás ezért Kisiel szemében tendenciózusan megváltoztatja az „Utak – nem művek” jelszó hangsúlyát: egy végső fogalmazvány vagy szövegváltozat melletti döntés az utakból műveket teremt. Az előadások kötetenként kiadott szövege a fennmaradt Heidegger-kéziratokból és hallgatói jegyzetekből áll össze – egyfajta „keverékszöveg” (*Mischttext*) gyanánt, véli Kisiel.¹⁵⁹ Hozzá kell tennünk, hogy mindazonáltal nem lehet szó a hegei FVA kiadói praxisáról, mivel az egyes kötetek végén szereplő szerkesztői utószóban többnyire korrektt filológiai felvilágosítást kap az olvasó a sajtó alá rendezett kötetek szövegének keletkezéséről, összeállításáról. Ehhez járul, hogy az összkiadás első sorozata rendszeresen közli a Heidegger-életében megjelent írásoknak a szerző házipéldányában fellelhető margómegjegyzéseit, miáltal ha nem is a szöveg keletkezését, de úgy szólván szerzői utóéletét bizonyos értelemben nyomon követheti az olvasó.

Kisielnek a szöveg fejlődési fázisaira tett utalása megfelel annak, amit fentebb szövegtörténésnek neveztem. Természetesen ennek nyomon kö-

¹⁵⁸ KISIEL, „Edition und Übersetzung”, 93.
¹⁵⁹ *Uo.*, 97.

vetése feltétlenül hasznos lehet, ám tudni is csak azután tudhatunk a szöveg-történésről, ha valamilyen nyom marad fenn egy korábbi szöveg vagy szövegvariáns után. Hadd erősítem meg ezt egy további példával. Idézett tanulmányában Kisiel még kívánalomként fogalmazta meg a nevezetes 1920–1921-es vallásfenomenológiai előadás megjelentetését, melynek kézírata nem őrződött meg, s hosszú évtizedekig öt különböző hallgatói jegyzet formájában keringett – mintegy illegálisan, afféle értékes és titkos szenzáció gyanánt – a kutatók körében. Az előadás azóta az összkiadás 60. köteteként 1995-ben hallgatói jegyzetek rekonstrukciója alapján napvilágot látott.¹⁶⁰ A kötet címe: *A vallási élet fenomenológiája (Phänomenologie des religiösen Lebens)*.¹⁶¹ A szerkesztői utószóból megtudjuk, hogy a kötet címe egy iskolafizet-borítóra irt feliratról származik, melyel vallásfenomenológiai jegyzeteit Heidegger összekötötte. Egy másik borítón található az eredeti cím: *A vallási tudat fenomenológiája (Phänomenologie des religiösen Bewußtseins)*. Ezen a borítón Heidegger később

¹⁶⁰ Amikor Heideggert a Hegel-kiadásról kérdezték, emlékeztetett arra a korábbi megjegyzésére, mely szerint hallgatói feljegyzések, előadásjegyzetek nem egyebek, mint „zavaros források” (*Nachschriften sind freilich trübe Quellen*). Lásd Martin HEIDEGGER, *Unterwegs zur Sprache*, Neske, Pfullingen, 1959, 91. (Uő, *Útban a nyelvhez*. Egy japán és egy kérdőző párbeszédéből, ford. TILLMANN József A, Helikon, Budapest, 2001, 42.), s épp a Hegel-előadások kiadására hivatkozva adott hangot annak a véleménynek, hogy őt ez a jó sors elkerüli (Hartmut BUCHNER, „Fragmentarisches” = *Erinnerung an Martin Heidegger*, szerk. Günther NESKE, Neske, Pfullingen, 1977, 50–51.). Mármost akár hogy ítéljük is meg a vonatkozó kiadásokat, elmondható: nem került el.

¹⁶¹ Önmagában nem csekély hermeneutikai erőfeszítést kíván e helyen maga a fordítás, minthogy a magyar nyelvben a *religiösre* két fordítási lehetőség is rendelkezésre áll: „vallási” vagy „vallásos”. Az esetek jelentős részében ez nem okoz különösebb gondot, mivel csupán a két jelző egyike használható. Azt mondhatom, hogy barátom mélyen vallásos (azt viszont nem, hogy mélyen „vallási”), ám „vallási ünnepekről” beszélünk (s nem „vallásos ünnepekről”), „vallási” tárgyakról, ereklyékről – hasonlóképpen „vallási” (s nem „vallásos”) szertartásokról, esküvőkről, temetésekről, „vallási” kérdésekről, dilemmákról, problémákról, felekezetekekről –, lehet továbbá „vallásos” nevelésben részesülni, ám nem „vallási” nevelésben – ezzel szemben a „religiöses Leben” fordítására pusztán nyelvhelyességi szempontból, úgy tűnik, mindkét lehetőség rendelkezésre áll: mind a „vallásos élet”, mind a „vallásos élet”. A kontextus helyenként itt is egyértelműsít. X „vallásos életet él” – itt nem jön szóba a „vallási élet”, ezzel szemben ha az illető tárgy „fenomenológiájáról” van szó, mindkét lehetőség nyitott. Ám épp az a mód, ahogy Heidegger a vonatkozó „fenomenológiát” kifejti, mintegy visszasaugárzik a követendő fordításra, s sugallja egyfajta formális-neutrális megjelölés gyanánt a „vallási élet”-et.

áthúzta a *tudat* (*Bewußtsein*) szót és *élettel* (*Leben*) helyettesítette. Annak a számára, aki ismeri Heidegger első világháború utáni gondolati fejlődését és ezen belül a husserli fenomenológiával való elmélyült elvi számvetését, kézenfekvő a felismerés: e szócsera a maga lakonikus formájában Heidegger egész hermeneutikai fordulátát és húszas évekbeli fejlődését alkalmas jellemezni. Röviden fogalmazva: a „tudat” neokantianus-husserlianus fogalmának a helyébe az „élet” lép. Egy szó törődik, s helyébe új szó kerül. Mármost ha nem tudunk erről a fejleményről vagy történésről, attól még a cím (*A vallási élet fenomenológiája*) értelmes marad, a törölt szöveg-, illetve címvariáns ismerete mindazonáltal olyan többletinformációt jelent, amelynek a birtokában egy adott szöveg árnyaltabb, pontosabb, mivel valamely benső történéis eredményeként (vagy állomásaként) érthető meg. Ebben a tekintetben hasznos lehet tehát a törölt szövegvariánsok közlése is. Persze adódik a kérdés: mi van akkor, ha a törölt a szerző mintegy csak gondolatban (s nem papíron) hajítja végére? Akkor persze semmi nem marad fenn (ahogy a számítógépben sem, ha csak nincs bekapcsolva a korrekúrafunkció, ekkor viszont a korrigált géphibák és elütések is láthatók lesznek). De vajon nem ez történik-e általában? Amikor fogalmazunk, akkor végül is úgyszólván állandóan törölünk vagy módosítunk, azaz átfogalmazásokat hajtunk végre – anélkül, hogy az esetek többségében áthúzott vagy javított írásbeli feljegyzéseket hagynánk hátra magunk után.

Szó esett róla, hogy a Heidegger-összkiadásnak a legterjedelmesebb s egyszersmind legérdekesebb részét a második sorozatban kiadott előadások tartalmazzák. Ezeknek a sajtó alá rendezése ugyanakkor – ebben a tekintetben a GW Hegel-kiadásához hasonlóan – számos nehézséget okoz és jó néhány nehezen megválaszolható kérdést vet fel. Zárjuk jelen írást e kérdések szaporításával, azzal, hogy az alapokra kérdezve magára a kiadás tárgyára irányítjuk a kérdést.

Mind a Hegel-, mind a Heidegger-kiadásnak az előadásokat tartalmazó sorozata azzal a nehézséggel találja magát szembe, hogy az elhangzott előadások alapját képező kéziratok – különböző mértékben ugyan, de – hiányosan állnak rendelkezésre, a hallgatói előadásjegyzetekre való viszonyulás pedig ebben az összefüggésben – egyfajta pótlék gyanánt – tesz szert (Heidegger szerint igencsak kétes) jelentőségre. Föl kell tennünk

azonban a kérdést: valójában mit is kell itt kiadni? Mi is egy előadás? Írásbeli vagy szóbeli megnyilvánulás? Hiszen az előadás-kéziratok hiányára vonatkozó visszatérő panasz furcsamód hallgatólágoosan azt feltételezi, abból indul ki, hogy az előadás éppen hogy nem *elő-adás* (holott az előadás, ha megengedhető ez a magyar nyelv adta szójáték, mégiscsak egyfajta *élő adás*) –, abból, hogy nem szóbeli, hanem írásbeli megnyilvánulás. Ez a feltevés azonban – enyhén szólva – korántsem kézenfekvő. Hatni mindenesetre csak a szó hathat, a megírt, ám esetleg fel nem olvasott kézirat rész aligha. Ha egyszer „előadásnak” nevezik, azt kellene kiadni, amit a szerző (szóban, mi másban) „előadott”. Ha rendelkezésünkre áll is az előadás alapját képező kézirat, hallgatói előadásjegyzetek híján honnan tudhatjuk, hogy a megírt szöveg ebben a formában – és teljes egészében – szóban is elhangzott? Azon nyilván el lehet vitatkozni, mi érdemesebb inkább a kiadásra: egy kézirat vagy esetleg egy magnófelvétel transzkripciója. A kézirat természetesen kiadható, ám inkább az életműnek a *Hagyatékban maradt írások* címét viselő sorozatában: az *Előadások* című sorozatnak azonban, amennyiben szó szerint értjük (s hogyan is értsük másképp?), a szóbeli megnyilvánulás rekonstrukcióját kellene célul kitűznie. Ennélfogva, ha Heidegger (Hegelhez hasonlóan vagy sem) az első világháborút követő nagy hatású előadásai révén vált Németország-szerte ismertté – egyetemi, azaz szóbeli előadásai alapján, miközben vagy egy évtizedig nyomtatásban semmit sem jelentetett meg –, akkor a fennmaradt hallgatói jegyzetektől a kisugárzó szó hatása nem kevésbé tükröződhet, mint egy alkalmasint töredékes kéziratból, melynek élő szóban való elhangzására nézve nincs biztos támpont. Ha jelen dolgozat fő tézise úgy hangzik, hogy a szövegmegállapítás sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben megy végbe, akkor azt kell most kérdeznünk: minek a szövegét kell is sajtó alá rendezés céljából megállapítanunk? Az előadás alapjául szolgáló kéziratét avagy az elhangzott előadásét? Hiszen az összkiadás sorozatcíme úgy szól: *Előadások* (*Vorlesungen*), és nem úgy: *Előadás-kéziratok* (*Vorlesungs-Manuskripte*) vagy *Előadássszövegek* (*Vorlesungs-Texte*).